

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ДАВНЬОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Освітній рівень: Магістр

Освітня програма: Історія України

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

**ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ УСТРЕМЛІННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ: МІЖ
ЗАХОДОМ І СХОДОМ (ІХ-ХІІІ ст.)**

Кваліфікаційна робота студента:

Костючика Кирила Вікторовича

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:

доктор історичних наук

проф. Чуткий А. І.

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»

Завідувач кафедри давньої

та нової історії України

доктор історичних наук, проф.

Колесник В. Ф.

(підпис завідувача кафедри)

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Костючик К. В. Зовнішньоекономічні устремління імперії Русь: між Заходом і Сходом (IX-XIII ст.). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2023. 80 с.

В магістерській роботі висвітлено торгові відносини Русі з країнами Сходу та Заходу в IX - XIII ст. Зазначено передумови та обставини, які повпливали на зародження активної торгівлі на Русі. Описується активність, асортимент експортно-імпортних потоків, торгові шляхи. Пояснюються причини торгівельної переорієнтації зі Сходу на Захід. Показано, як вплив політичних катаклізмів у XIII ст. відобразився на торговій активності Русі.

Kostyuchyk K. V. Foreign economic aspirations of the Empire of Rus: between the West and the East (IX-XIII centuries). Taras Shevchenko National University of Kyiv. 2023. 80 p.

The master's work highlights the trade relations of Rus with the countries of the East and the West in the 9th - 13th centuries. The prerequisites and circumstances that influenced the emergence of active trade in Rus are indicated. It describes activity, assortment of export-import flows, trade routes. The reasons for the trade reorientation from East to West are explained. It is shown how political cataclysms infused into the XIII-th. reflected in the trading activity of Rus.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ДЕТЕРМІНАТИ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ВЕКТОРІВ ТОРГІВЛІ РУСИ (8-9 ст.)	8
1.1. Передумови та обставини, які впливали на домінування східного вектору в зовнішній торгівлі імперії Русь до кінця X ст.	8
1.2. Візантія як специфічна ланка поміж східним і західним векторами зовнішньої торгівлі Русі.....	14
1.3. Західний вектор зовнішньої торгівлі імперії Русь до кінця X ст.: історія та динаміка змін.....	21
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РУСИ (XI – XII ст.)	26
2.1. Зміни в динаміці торгівлі з країнами східної цивілізації.....	26
2.2. Активізація західного вектору зовнішньої торгівлі Русі.....	32
2.3. Асортимент експортно-імпортних потоків між Руссю і країнами Сходу та Заходу та торгові шляхи.	43
2.3.1. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі зі Сходом.....	43
2.3.2. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі з Візантією	51
2.3.3. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі зі Заходом	55
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ XIII ст. НА ЗМІНИ В ПРІОРИТЕТАХ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.	61
3.1. Взяття хрестоносцями Константинополя і проникнення італійців до Чорноморського регіону як чинники посилення торгових зносин з ін. європейськими державами.....	61
3.2. Монгольська навала і її вплив на характер східної торгівлі Русі.....	66
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена тим, що модерна історична наука у світі посилює студії з економічної історії, оскільки вони дозволяють більш повно реконструювати найрізноманітніші складові життя суспільства. При цьому наповнюють історичні реконструкції конкретним фактажем, що сприяє створенню найбільш об'єктивних реконструкцій минулого. У цьому контексті особливу цінність становить вивчення історії зовнішньої торгівлі, оскільки це допомагає виявити об'єктивну ситуацію зі станом розвитку господарського комплексу країни, її зовнішньоекономічних відносин, а також допомагає з'ясувати пануючий суспільно-політичний та економічний лад, порівняльну оцінку (щодо країн-партнерів у сфері торгівлі) економічного поступу та навіть канали зовнішніх впливів, оскільки останні в досліджуваній період значною мірою відбувались за торговими шляхами і через посередництво торгових караванів, бо саме купці приносили нове – від технічних досягнень до нових страв і напоїв та навіть хвороб включно.

На сьогоднішній день Україна знову опинилась в умовах перетину східної та західної цивілізацій. У цьому контексті особливо гостро стоїть питання ставлення (сприйняття) нашими пращурами до Сходу та Заходу, а також те, яку роль ці цивілізаційні світи відігравали в економічному розвитку. У рамках історії України доби Середньовіччя при вивченні вітчизняних зовнішньоекономічних відносин особливу цінність завжди становить вивчення історії русько-східних торгових відносин. Адже країни Сходу були економічно та культурно провідними за часів Середньовіччя. Але вже тоді країни Заходу почали перехоплювати як економічну, так і культурну ініціативу, чим було засвідчено як значний динамізм розвитку, властивий для західної цивілізації, так і, відповідно, її перспективи. Україна-Русь, з самого початку опинилась на перетині Сходу та Заходу. Тож з самого початку існування мусила корегувати та обирати в якому напрямку будувати головні економічні відносини. Відповідно, дослідивши економічний досвід наших предків, ми сьогодні

можемо зробити правильний вибір щодо подальшого напрямку економічного розвитку.

Об'єктом дослідження є зовнішня торгівля української середньовічної держави Русь від кінця IX до XIII ст. включно.

Предметом дослідження є торгівля України-Русі зі Сходом та Заходом у IX–XIII ст.

Географічні рамки дослідження обмежені тими українськими теренами, що у досліджуваний період входили до складу імперії Русь, з акцентуванням на території літописної Руської землі (територія Київського та більша частина Чернігівського та Переяславського князівств) як економічного ядра Русі. А також Галицького та Волинського князівств як теренів через які проходили торгові шляхи Русі на Захід.

Хронологічні рамки – кінець IX – XIII ст. – обумовлені часом відстання імперії Русь і до трансформацій у політичній сфері (зокрема поступовим розмиванням кордонів та зникненням самої Русі) та міжнародній торгівлі, що їх спричинили монгольські завоювання. Все це дозволяє виокремлювати цей час як єдиний період в історії торгових відносин Русі.

Методами роботи є загально- та спеціально-наукові методи. Зокрема, об'єктивності, порівняльний, структурно-системний, хронологічний та ряд інших.

Джерельною базою роботи є комплекс писемних джерел, що був опублікований на початку XXI ст. у п'ятитомній хрестоматії з історії Русі – «Давня Русь у світлі зарубіжних джерел»¹ і який досі залишається найбільш повним виданням джерел з історії цього періоду. Томи 1, 2, 3, 4 цієї серії безпосередньо стосуються й цієї теми, а особливо 3, 4-й томи, які вміщують

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. – М., 2010; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона. – Т. III: Восточные источники – М., 2009; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010; Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джексона. – Т. V: Древнескандинавские источники. – М., 2009.

багаточисельні арабські та західні джерела у яких відобразилась інформація пов'язана також і зі сферою торгівлі українських земель у IX–XIII ст.

Так само було використано й вітчизняні писемні джерела – літописи, які, зокрема, містять тексти русько-візантійських договорів X ст.², численні згадки про східних і західних купців та асортимент товарів, які йшли в обох напрямках. Містять вони й іншу інформацію з цієї теми.

Залучались і нотатки іноземних подорожніх, котрі перебували на українських теренах у досліджуваній період та описували, зокрема, й торгівлю Русі³.

Історіографія теми є особливо значною, а тому тут залишається ще велике поле для вивчення. Це й праці істориків імперського періоду⁴, й істориків більшої частини XX ст. (радянської доби)⁵. Проте вони були позначені значною заангажованістю. Зокрема, торгові відносини Русі IX–XIII ст. подавались у контексті російської історії.

Сучасні українські історики змогли подолати цей стереотип і проводять вивчення торгівлі часів імперії Русь більш виважено та у контексті вітчизняної історії⁶. Щоправда, бракує праць спеціально присвячених лише реконструкції зовнішньої торгівлі Русі. Натомість ця інформація включена у більш загальні праці.

² Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К., 1990; Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1962; Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1843.

³ Барбаро и Контарини о России. К истории русско-итальянских отношений. – Л., 1971.

⁴ Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. – М., 1905; Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси XI–XII вв. – СПб., 1913.

⁵ История Византии. – Т. 1, 2. – М., 1967; История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. / Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1975; Корольок В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI ст. – М., 1956; Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М., 1962 та ін.

⁶ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин, Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.]. – Т. 1. – К., 2011; Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001; Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. – Кн. 1. – К.: Темпора, 2013.

Також було використано й дослідження західноєвропейських вчених⁷.

Попри величезну історіографію, що пов'язана з історією руської торгівлі, й надалі тут залишається ще чималий простір для дослідження. Зокрема, не вповні досліджено торгівлю українських земель із Нікейською імперією, а також із відродженою Візантійською імперією у другій половині XIII – першій половині XV ст.

Мета дослідження: проаналізувати торгівлю Русі-України з Сходом та Заходом наприкінці IX–XIII ст.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати історію торгівлі між Руссю-Україною та країнами східної цивілізації в досліджуваній період;

- проаналізувати торгівлю з Візантією та країнами Заходу в IX–XIII ст. як нового провідного зовнішньоекономічного партнера Русі;

- реконструювати асортиментний ряд товарів, що йшли на експорт та надходили як імпорт;

- встановити роль зовнішнього чинника у зміні товаропотоків зовнішньої торгівлі Русі в XIII ст.

Структура кваліфікаційної магістерської роботи – це вступ, три розділи (поділені на підрозділи), висновки, список використаних джерел та літератури. Загальний обсяг 78 сторінок.

⁷ Кінг Ч. Історія Чорного моря. – К., 2011.

Розділ 1. ДЕТЕРМІНАТИ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ВЕКТОРІВ ТОРГІВЛІ РУСІ (VIII-IX ст.)

1.1. Передумови та обставини, які впливали на домінування східного вектору в зовнішній торгівлі імперії Русь до кінця X ст.

Торгівля – одна зі складових, що характеризує економіку будь-якої держави. Зовнішня торгівля мала величезний вплив на економічний розвиток Русі і держав, які знаходились на Схід від її території.

На території Русі до IX ст. склалося кілька племінних союзів-князівств східних слов'ян. Місця, в яких вони жили, мали, в основному, характер горбистої низовини, яка була встелена лісами, з розвиненою мережею річок і озер. Відсутність гір, наявність річок давало широкі можливості налагоджувати шляхи сполучення.

До X ст. Русь поступово набувала ознак типової середньовічної європейської держави. В ній йшли процеси майнового і соціального розшарування: князі, релігійні ієрархи, багаті купці, прості люди і дружинники. Саме багатша верства населення займалася зовнішньою торгівлею.

Русь вже в X ст. охоплювала величезну територію: із заходу на схід – від Карпат до Оки і верхньої Волги, з півночі на південь – від Балтійського до Чорного морів. На ній мешкали різні за етнічною приналежністю племена, котрі були збройно підкорені київськими князями. Відповідно, маємо наочний приклад утворення імперського організму. А оскільки панівна верства цієї середньовічної імперії Східної Європи поєднувала війну й торгівлю, то маємо справу з типовою для раннього Середньовіччя торговельною імперією. Тобто, попри домінування натурального господарства, перевагу аграрного сектору тощо, для еліти цієї імперії саме торгівля була ключовою сферою, що давала найбільші дивіденди, а головне – забезпечувала престижними речами.

Міста, які приходили на зміну общинам були центрами економічного, політичного та духовного життя Русі. Саме вони, служили ланкою у розвитку

політичних, економічних і культурних зв'язків Русі з Візантією і Дунайської Болгарією, мусульманськими країнами Передньої Азії, тюркськими кочівниками причорноморських степів, волзькими булгарами, з католицькими державами Західної Європи. Зі становлення міст на Русі, почалась зароджуватись і торгівля, як внутрішня, так і зовнішня.

Кожне місто чи держава виступали в ролі посередників у міжрегіональній і міжнародній торгівлі – західно-східній, зокрема. Імперія Русь по відношенню до Сходу була транзитною державою для Європи. Це все визначалося географічним положенням кожної країни.

Русь IX–XII ст. в торговому відношенні являла собою транзит двох світів – Заходу і Сходу. Як зазначав у цьому контексті великий київський князь Святослав: «На Русь «сходиться» багато «добра» зі всіх сторін світу». «Хочу жити в Переяславці на Дунаї, це є середина землі моєї, куди всі блага сходяться: від Греків золото, паволоки (тканина), вина, різні овочі, від Чехів же, та з Угорщини срібло та каміння, з Русі ж скоро і віск, і мед і челядь».⁸

Русичі знали, завдяки зовнішньоторговельним зв'язкам, держави Середньої Азії, Константинополь, Чехію, Польщу, Південну Німеччину, Данію, Скандинавію. На Сході знали і ходили до Багдаду. Руські міста відвідувалися своєю чергу європейськими, грецькими, арабськими, середньоазіатськими купцями.

Особливо виділяються великі міста, які мали чималий дохід від «Заморської торгівлі». Київ як столиця держави, і Новгород, як центр північних земель Русі, «стали перетворюватися в міжнародні торжища».

Східнослов'янський світ з найдавнішого часу займався активним товарообміном з країнами Закавказзя, Середньої Азії, Іраном та іншими.

Коли розпочались ці зв'язки ми напевно ніколи достеменно не дізнаємось. Ми можемо тільки користуватись археологічними та писемними джерелами,

⁸ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К., 1990. – С. 70.

саме вони свідчать, що відразу з зародженням східного слов'янства вони розпочали торгівлю з народами Східної Європи.

На момент постановня Русі як держави наприкінці IX ст. у Європі співіснувало багато політичних утворень Візантійська імперія, Франкська імперія та низка інших. Але саме Візантійська імперія та частина арабомусульманських країн були передовими на той момент. Тому торгувати з ними було найвигідніше, і саме на такій співпраці можна було розвивати свою державу. Саме вони були ключовими партнерами у торгівлі з багатьма Європейськими країнами. Візантійська імперія зв'язувалась з іншими торговими партнерами завдяки морській торгівлі, а от араби користувались більше сухопутними шляхами. Арабські купці багато подорожували Сходом і Заходом, більше того вони залишили хроніки, безцінні, як відомо.

Одним з зручних шляхів, через який відкривали араби собі північ, була Волга. Вже давно араби намагались проникнути на північ – суходолом. Але набагато зручніше був морський шлях через гирло Волги. Дізнавшись цей шлях, вони познайомилися з місцевими народами, дізналися про товари, потрібних цим народам, стали привозити їх і в свою чергу вивозили товари півночі. Таким чином, виникла жвава торгівля. Торгівля ця починається ще в VIII ст., так як нам відомо, що вже в VIII ст. у арабських халіфів були хутра чорно-бурих лисиць, які могли привозити лише зі Східної Європи.

Найбільшого розвитку арабська торгівля досягає в IX столітті. На Волзі виникають два основних торгових центри: один пункт – у самого гирла тобто Ітіль, а інший – там, де сходяться товари північного заходу і північного сходу тобто Булгар. Цей центральний пункт, як би самою природою обраний для посередництва Європи та Азії.

У IX–X ст. країни, які знаходились на Волзі, перебували під сильним впливом арабів, які несли сюди досягнення своєї процвітаючої цивілізації. Араб того часу втілює в собі три сили, – воїна, місіонера і купця. Він справляє могутній що перетворює вплив на країни, які відвідують, – своїм мечем, своєю фанатичною релігійністю і розвиненою східній промисловістю.

Але такий цінний торговий партнер мав серйозні внутрішні проблеми. Кінець VIII – початок XI ст. – час важкої політичної кризи в Халіфаті. Часті повстання населення Середньої Азії феодальні війни в халіфаті привели до ослаблення влади халіфа і появи самостійних держав. В 831 р. намісник Халіфа в Хорасані Тахір Ібн-Хусейн оголосив себе незалежним правителем. Тахір прагнув бути незалежним, але незабаром він помер - як вважають був отруєний за наказом халіфа. Сини Тахіра: Талха (822–828) і Абдуллах (830–844) зміцнили самостійність. Тобто внутрішні війни, звісно дуже послабляли арабську країну зсередини. Логічно, що послаблення такого важливого партнера відразу ж відбилось на співпраці з Руссю, спочатку це не відчувалось сильно, але тенденція наростала.

З IX ст. східні автори згадують русів як свого важливого торговельного партнера. Інформація, яка більшою чи меншою мірою стосується слов'ян, появилася в арабських джерелах уже наприкінці VIII ст. Це були відомості про географічне розташування слов'янських земель. Уже з середини IX ст. з'являються праці описового характеру, в яких автори або подають свої власні спостереження, або використовують інформацію від тих купців та арабських мандрівників, які відвідували східні та центральноєвропейські землі.

Зокрема Аль-Масуді, арабський мандрівник в одній зі своїх книг зазначає: “Перший з царів слов'янських являється ад-Дір. В нього великі міста багато землі. Купці-мусульмани направляються в його столицю з товарами”.⁹

Для нашої держави торгівля зі Сходом була ключовою, адже можна було займатися, як реекспортом так і споживанням необхідних східних товарів, які могли бути виготовленні тільки на Сході. Дані товари нам дуже добре відомі це: шовк, прянощі, пахощі, коштовності, тканини тощо. “З Хорезма вивозять соболя, білку, горностая фанака (дрібна степна лисиця), касторове масло, куницю, лисицю, бобрів, зайців, кіз, віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби, боброву струю (пахуча рідина), амбру, юфть

⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. – С. 117.

(м'яка шкіра високої вичинки), мед, горіхи, соколів, мечі, кольчуги, березу, рабів з слов'ян, овець, велику рогату худобу, все це з Булгара".¹⁰ Тобто ми бачимо, що зі сходу приходили найрізноманітніші товари, також наявні ремісничі вироби, які говорять про розвиток регіону.

Також Ібн Ходадбех в "Книзі доріг та держав" приблизно в 80-их роках IX ст. Зазначає: "Що стосується купців русів, а вони від слов'ян, то вони везуть хутра бобра, хутра чорних лисиць і мечі з віддалених [земель] слов'ян по морю Румийському, й бере з них десятину властитель Риму. А йдуть вони по [Та?]наїсу, річці слов'ян, входять в Хамлидж, місто хозар, и бере з них десятину їх властитель. Потім відправляються до моря Джурджана і виходять на якомусь уподобаному йому березі, а біля цього моря 500 фарсахів. Іноді везуть свої товари з Джурджана на верблюдах до Багдаду, і переводять їм слов'янські слуги, і кажуть вони, що вони християни, і платять джизью".¹¹ Джизья – подушна подать, що стягується з іновірців за опікування арабською владою. Тому Ібн Хордадбех і наголошує, що купці-руси видають себе чи насправді є християнами. В іншому випадку вони платили б десятину з доходу купця – ушр, що було б значно більше.¹²

Вище перелічені товари можна було купити тільки на Сході, адже східні держави були на той момент більш потужними економічно за європейську цивілізацію. Починаючи з VII ст. араби активно завойовували нові території, а створена ними держава була надзвичайно могутньою, володіючи величезними територіями, а отже – людськими та природними (матеріальними) ресурсами.

Як відомо у VII–VIII ст. землями східних слов'ян проходять орди прото-болгар, згодом, приходять хозари. Вже з того часу чітко відстежуються торгові відносини з країнами Сходу. Значна роль в цьому належала Хазарському каганату в залежності від якого опинилась і частина східнослов'янських союзів

¹⁰ Толочко П.П. О торгово-ремесленном пути становления древнерусских городов // История, и культура древнерусского города. - М., 1989. - С.159.

¹¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. - С. 30-31.

¹² Там само. - С. 31

племен. Більше того, самі хозари прагнучі тримати під своїм контролем якомога більше торговельних шляхів, розширили свою зону впливу до самого Дніпра. Саме за посередництвом хозар відбувалася торгівля між східними слов'янами та країнами Близького Сходу. Цікавий момент, який говорить про доволі високий рівень зокрема Хазарії зазначає аль-Масуді: “У (хозарській столиці) семеро суддів. Два з них для мусульман; два для хазарів, них судять законом Тори; два для тих, хто є в ній з християн, них судять законом Євангелія; а один з них (суддів) – для слов'ян, русів та інших ідолопоклонників, них судять – язичницьким законом.”¹³

Ключовий фактор в утворенні і становленні Русі, як потужної держави був саме географічний. Землями наших предків проходили численні водні і сухопутні шляхи. Наприклад: Залозний шлях, Волзький шлях, із Варяг у Греки, Київ-Прага-Регенсбург і це тільки основні. Вони зв'язували Європу і Азію, Балтику і Причорномор'я. Чого тільки вартує Дніпровський шлях “з варяг у греки”. Саме на цьому шляху з'явилися численні ключові міста, які потім відіграли надзвичайно важливу роль у становленні і розвитку Русі. Дніпро об'єднував велику кількість водних шляхів. Варто відмітити, що Київ був в самому центрі багатьох шляхів.

Завдяки дійсно вдалому географічному розташуванню, торгівля Русі активно розвивалась з багаточисельними сусідами, також Руська еліта активно збагачувалась за рахунок реекспорту. Чисельні торговельні партнери поставляли на наш ринок багато різноманітних товарів: від франкських мечів, які прибували із заходу і активно збувались на сході, до арабських коштовностей і шовку, які купувались у східних купців і успішно збувались на заході. Всі товари можна було купити і продати в тому ж Києві, і в першу чергу це було вигідно саме нашим предкам.

¹³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Том III: Восточные источники – М., 2009. – С. 113.

1.2. Візантія як специфічна ланка поміж східним і західним векторами зовнішньої торгівлі Русі

IX ст. було переломним і в економічній, і політичній історії східних слов'ян. Поліпшувалося ремісниче виробництво, прогресувало землеробство ріллі, росли міста. Відбувалася політична консолідація східнослов'янських племен, складалася єдина Руська держава. Значною складовою давньоруського економічного життя була торгівля, як внутрішня, щоденна, так і міжнародна.

Саме зовнішня торгівля сприяла отриманню тих товарів, які не вироблялись на українських землях або ж відсутньої у нас сировини (коштовного каміння, дорогоцінних металів, певних порід деревини і т.п.). Так само через зовнішню торгівлю Русь мала змогу отримувати нові знання у сфері науки, техніки та в невідомих галузях виробництва, а отже вона сприяла науково-технічному прогресу та економічному поступу загалом. Водночас збільшення масштабів зовнішньої торгівлі стимулювало внутрішнє виробництво і дозволяло отримувати все зростаючі прибутки від цього виду діяльності, що так само стимулювало економічний поступ України.

Закономірно, що всі вище зазначені бонуси мали особливий сенс у випадку торгівлі із особливо розвиненою державою того часу, тобто – з Візантійською імперією. Ця держава була специфічним агентом на міжнародному ринку епохи Середньовіччя – вона була своєрідним з'єднувальним мостом між Сходом і Заходом. Через те, що Візантія довгий час головним посередником в торгівлі Сходу та Заходу її ринки були наповнені найрізноманітнішими товарами. Туди сходились товари півночі хутра, віск, мед бурштин. Сходу – дорогі тканини, прянощі, ювелірні вироби, нафта. Заходу – коні, франкські мечі, срібло, свинцю, металеві ремісничі вироби. Півдня – зброя, пшениця, раби, все це в великій кількості сходилося на торжищах однієї країни, яка до того ж мала великі можливості для морського сполучення. Також Візантія славилась товарами власного виробництва, їй були доступні численні технології, які були не доступні довгий час на Заході.

Культурний та економічний розвиток Візантії завжди вабив русичів. Як зазначає Костянтин Багрянородний в своєму творі “Про церемонії візантійського двору”, коли княгиня Ольга приїхала зі свитою до Константинополя там ним видавали неодноразово гроші, просто після обіду або десерту для того, щоб вразити них, автор зазначає: “було видано: архонтці 200 міліарсіїв, її анепсію 20 міліарсіїв, священику Григорію 8 міліарсіїв, 16 її жінкам по 12 міліарсіїв, 18 її рабням по 6 міліарсіїв, 22 послам по 12 міліарсіїв, 2 перекладачам по 12 міліарсіїв.”¹⁴ Звісно, що такі багатства дуже приваблювали, проте починаючи з 695 року, в країні розпочинаються серйозні проблеми через анархію, іконоборство, наступ арабів.

Тільки великий Нікейський собор в 787 р. затвердить іконо-вшанування, проте боротьба продовжувалась ще півстоліття. Але, з того часу Візантія входила в нову еру великого культурного розквіту та політичної могутності. Ця ера настає в IX ст. коли до влади приходить Михайло III в 856 р. Як ми знаємо у 860 році під Константинополем вперше з’являються русичі, які заявили про себе, їхня держава ще тоді формувалась, але вже тоді заявила про бажання встановити в тому числі торговельні контакти з Візантією. Нам відомі і раніше контакти руських купців, що не дивно, адже нормани здавна подорожували до Константинополя Дніпровським шляхом і відкрили його для руських купців.

Зокрема, наявність русько-візантійських торгових відносин засвідчив у 40-х роках IX ст. й арабський автор Ібн Хордадбех. Він писав, що руські купці «вивозять хутра білок, чорно-бурих лисиць і мечі з крайніх меж слов’янства до Румського моря, і бере з них десятину румський володар»¹⁵. Тобто, цей арабський письменник свідчить про існування між русами та візантійцями домовленостей щодо торговельної діяльності, приблизно в середині IX ст., – тоді вони сплачували десятину за право торгівлі в межах Візантії.

¹⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков.– М., 2010. - С. 146.

¹⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. - С. 30.

Проте похід 860 року потерпів поразку, а те, що русичі так багаторазово організовували походи на столицю Візантійської імперії говорить про те, наскільки необхідна була ним торгівля з Візантією. Перший похід Олега 907 р. на Візантію був успішним він дозволив укласти вигідні торгові умови, що було успіхом, з воєнної, дипломатичної та торговельної сторін. Як свідчать арабські джерела були випадки коли візантійці не пропускали торгові кораблі русичів в Середземне море. Отже свої права з таким торговим партнером потрібно було відвойовувати. З 80-тисячним військом, яке привів Олег, Лев IV Мудрий мусив рахуватись. В результаті був укладений перший візантійсько-руський мирний договір. Який надавав численні преференції для руських купців, наприклад звільнення від сплати мита в Константинополі право на входження в місто великими групами купців

Повне зняття мита з руських купців було особливим успіхом, проте греки з часом перестали дотримуватись цієї і інших умов, це було для них не вигідно.

Тим не менше сам факт укладання цих договорів і особливий акцент у них саме на сферу торгівлі засвідчував як важливість русько-візантійських торгових відносин для обох сторін цієї торгівлі, так і на давність та усталеність цих торгових відносин. Так, домовленості русі з греками 907 р. свідчать про вже сформовану систему дипломатичних і торговельних відносин, які зберігалися, ймовірно, до кінця IX ст.

Торгівля з Візантією сприяла збільшенню економічної могутності правителів Русі – сюди вони збували частину данини і військової здобичі (хутра, віск, мед, льон, шкіри, рабів). На константинопольському ринку можна було придбати дорогі тканини, коштовну зброю, вироби розкоші, вишукані наїдки. Наприклад про те, що Русь поставляла рабів зазначає Костянтин Багрянородний: “А інші, взявши речі, які були в них у моносилах, проводять рабів у ланцюгах по суші протягом шести миль, доки не пройдуть поріг”¹⁶.

¹⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков.– М., 2010. – С. 163.

Торгівля і політика були пов'язані щонайтіснішими узами. Тільки правитель держави з його апаратом влади був в змозі забезпечити вигідні умови торгівлі з сусідньою країною і безпеку торгових караванів на величезному протязі сухопутного і морського шляху. У IX–X ст. зовнішню торгівлю Русі здійснювала безпосередньо правляча верхівка Руської держави. Конвой супроводжував купців на всьому шляху до Константинополя. Купці, що не мали печаток чи грамот, виданих князем, позбавлялися права на пільги, обумовлені договорами з Візантією.

У вересні 911 р. був укладений ще один договір, урочисто скріплений взаємними клятвами. Договір встановлював порядок врегулювання конфліктів, обміну і викупу полонених, повернення біглих рабів і злочинців, охорони та повернення майна, що перебувало на судах, потерпілих корабельну аварію, стосувався питань спадкування та ін. В момент укладення договору 911 р. 700 руських військових брало участь у візантійській військовій експедиції проти критських арабів.

Нові імпульси візантійсько-руські відносини отримали за Ігоря, Ольги та Святослава. Два походи князя Ігоря в 941 і 944 роках були зумовлені тим, що Візантія порушувала договори, які уклав Олег з Левом IV Мудрим. Після другого походу був укладений мирний договір за, яким руські торговці повинні були платити мито, тобто він був не таким вдалим, але дав зрозуміти візантійцям, що русичі будуть активно відстоювати свої права.

Але все ж таки договір Ігоря, так само як і договір Олега, слугував в першу чергу інтересам торгівлі. Так, з-поміж прибуваючих з Київської Русі до Константинополя осіб, перевага надається саме купцям (решті не можна отримувати безкоштовне харчування та ін.), що засвідчує важливість торгівлі з Руссю для візантійців: «І коли прийде Русь не для торгівлі, хай не стягають місячини ... І нехай прибулі проживають у святого Мами ... Хай беруть купці ... свою місячину, найперші – від міста Києва, потім із Чернігова, і із Переяслава й інших міст. І нехай входять у город одними воротами [в супроводі] царевого мужа без зброї по п'ятдесят мужів, і хай торгують скільки

потрібно, і виходять назад. І муж царства вашого хай охороняє їх. А коли хто із Русі чи із Грецької землі поступить неправо, хай судиться. Коли Русь входить в город, хай не чинить пакості, і не має права купляти паволоки дорожче, ніж по п'ятдесят золотників. А коли хто купить такої паволоки, нехай покаже царевому мужеві, і той поставить печатку і дозволить. Відбуваюча звідси Русь нехай бере від нас, що потрібно: їжу в дорогу і що потрібно для лодій, як було встановлено раніше. І нехай повертаються в цілковитій безпеці в свою країну, а зимувати у святого Мама не мають права»¹⁷.

Після смерті Ігоря, його вдова вносить нові корективи, та новий підхід у візантійсько-руські відносини, вона відкинула фактор сили і погроз, натомість шукала компромісів сфері торгівлі та релігії. Відомо, що 956 року княгиня поїхала в Константинополь не з військом, а з делегацією, її прийом та перебування детально описав Костянтин Багрянородний в своїй праці “Про церемонії візантійського двора”. Він зазначав, що з Ольгою прибуло 44 купці, ним і іншій свиті виплачували гроші, за описом це відбувалось після обіду або десерту. Також вже в трактаті “Про управління імперією” Костянтин перелічував відомі йому торгові міста Русі, він зазначав: “[Нехай буде відомо], що приходять із зовнішньої Русі до Константинополя моноксили є одні з Немогарда (Новгорода), в якому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Русі, а інші з фортеці Мілініски (Смоленськ), з Теліуці (Любеч), Чернігоги (Чернігів) та з Вусеграда (Вишгород). Отже, всі вони пускаються по річці Дніпро і сходяться у фортеці Кіява (Київ), званої Самватас”.¹⁸

Отже зі свідчень Костянтина Багрянородного можна зробити висновки, що в середині X ст. в Константинополі могла перебувати велика кількість купців, якщо тільки з Ольгою прибуло 44, також візантійцям вже тоді були відомі деякі руські міста, які брали безпосередню участь в торгівлі “з варяг в греки”. Також про те, що торгівля тоді з Візантією процвітала свідчать випадки

¹⁷ Повість врем'яних літ» (за Іпатіївським списком). – К., 1990. – С. 71-73.

¹⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джакош, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков.– М., 2010. – С. 158-160.

хрещення руських людей, які розпочались ще з часів князя Аскольда і їх кількість невпинно збільшувалась.

На відмінну від матері, Святослав був прихильником агресивної політики щодо Візантії. Він веде активну завоюницьку політику на Балканах, пізніше погрожує столиці, але зазнає дві поразки і повертаючись з походу гине. Не можна сказати, що походи Святослава були задля того, щоб укласти вигідний торговий договір. Швидше він хотів заволодіти вигідними стратегічними територіями на Дунаї.

Володимир Святославович у відносинах з Візантією вирішив повернутись до розумної політики бабусі Ольги. До того ж, у Візантійській імперії новим імператором стає Василій II, такий же молодий і енергійний, як і Володимир.

Отже, для України-Руси торгові відносини з Візантійською імперією були важливими від моменту постання держави, що обумовлювало таке прагнення руських князів до їх унормування.

Водночас сам факт прагнення Русі вже у другій половині IX ст. до правового закріплення торгових відносин з Візантійською імперією засвідчував доволі високий рівень розвитку правової культури у тогочасній Україні. А використання військового чинника для укладання вигідних для Русі торгових угод із Візантійською імперією засвідчує і про її військову потугу як молодої, але великої і могутньої держави тогочасної Європи. При цьому потрібно відійти від стереотипу про походи руських князів у IX–X ст. на Візантію як грабіжницькі і розглядати їх крізь призму державницького підходу цих наших князів – як вагомий аргумент для примушування зовнішнього партнера до укладення вигідної для нас торгової угоди, що дійсно працювало.

Кожен із перших київських князів прагнув до укладання таких договорів. Але вдавалось це кожному серед них різною мірою. Започаткував цю традицію Аскольд у середині IX ст. (хоча маємо інформацію про візити до Константинополя задля підтвердження торгової угоди від якогось київського ще за 939 р.). А потому вона була продовжена представниками нової князівської династії – Рюриковичами – вже з початком X ст.

Цілком зрозуміло, що походи перших руських князів на Візантію в жодному разі не варто розглядати примітивно: вважати, що їх єдиною метою було пограбування багатой держави. Звичайно, цей фактор теж мав місце, але явно не першочергове. Київську Русь створили воїни-купці та й державна традиція на українських теренах існувала тривалий час. Тож вже на початку X ст. Київська Русь являла собою хоч і молоду, але структуровану державу, зі своїми стабільними економічними інтересами. Оскільки східна торгівля на той час належала до єдиного джерела отримання низки товарів, що мали значний попит в європейських державах (і значну вартість), то правителі Русі закономірно прагнули до встановлення свого контролю над європейсько-азіатською торгівлею. Тому вони й вели боротьбу з Візантією, що на той час виступала у ролі ключового посередника в торгівлі між Сходом і Заходом (так само як і з Волзькою Болгарією та Хозарським каганатом). Київським князям вдалось до кінця X ст. розгромити Хозарський каганат та завдати відчутних ударів також Волзькій Болгарії і Візантійській імперії.

Проте боротьба з Візантійською імперією для Київської Русі була складнішою, аніж з Хозарським каганатом в зв'язку із географічною віддаленістю та відрізанистю морем. Тому вона не могла завершитись цілковитим знищенням супротивника. Але тим не менш вона запекло велась з другої половини IX ст. та впродовж всього X ст. і її метою було якщо не знищення Візантійської імперії, то принаймні змушення її до пропуску руських купців через свої землі на Схід та забезпечення максимально сприятливих умов для них в межах Константинополя як одного із світових центрів торгівлі. Саме ці завдання були головними і були виконані успішно: попри низку поразок, руські князі все ж таки змусили візантійців поважати своїх купців та нав'язали Візантії відносно рівноправні умови торгівлі. При цьому, вочевидь, Чорне море було значною мірою взято під контроль Київською Руссю – недарма воно змінює в писемних джерелах X ст. свою назву з Румського (тобто – Чорного) на Руське (назва, яка в арабських та західноєвропейських джерелах фігурує до XIII ст.).

Інтенсифікації русько-візантійських відносин сприяло встановлення в Київській Русі християнства східного (візантійського) обряду як державної релігії, пришвидшення розвитку ремесел на Русі (що закономірно збільшувало її експортні можливості та інтерес до неї як до розвиненого економічного партнера з боку інших держав) та відмова від силового фактору вирішення конфліктних ситуацій у взаєминах (за винятком зіткнень 1043 та 1116 рр., що також мали й причини економічного характеру – вбивство руського купця в Константинополі 1043 р. та ускладнення торгівлі на початку XII ст.).

1.3. Західний вектор зовнішньої торгівлі імперії Русь до кінця X ст.: історія та динаміка змін.

На момент постання Русі у IX ст. у Європі співіснувало багато політичних утворень Візантійська імперія, Франкська імперія та низка інших. Але саме Візантійська імперія та частина арабо-мусульманських країн були передовими на той момент. Країни західної Європи були більш відсталі економічно, але поступово набирали свою силу. Не дивлячись на те, що зі східними країнами і Візантією було торгувати найвигідніше, поступово тенденція змінювалась, в сторону саме заходу, в першу чергу внаслідок занепаду і нестабільності торгівлі зі Сходом, і вже по-друге через поступовий економічний та культурний розвиток Заходу.

У IX–X ст. ремісниче виробництво та внутрішньо-європейська торгівля тільки відроджувалось після епохи Великого переселення народів, відбувалось це поступово, але Захід стане надійним союзником на довгий період часу, також Західні країни були більш стабільними і не такими войовничими, в той час, як зі Сходу постійно проникало багато загроз.

Попри те, що даний період не можна назвати провідним для Західної Європи, вона все ж дуже поступово міцнішала економічно і їй судилось стати пріоритетним напрямком для торгівлі з Руссю, не дивлячись на всі наявні проблеми.

На захід від Русі в IX–X ст. завершувалося формування найближчих слов'янських держав – Чеського та Польського князівств (королівств), та Угорщина яким судилося стати найближчими торговими партнерами, адже саме через їхні території проходили найважливіші торгові шляхи, які пов'язували Україну-Русь з Заходом. Торгові відносини особливо активно відбувались з Священною Римською імперією, Францією, Венецією, Іспанією, Італією та іншими західноєвропейськими державами полегшувалась їх географічною близькістю та наявністю сухопутних і особливо великою кількістю водних шляхів. Водні шляхи було легше освоїти завдяки досвіду мореплавців-норманів, які чудово вміли подорожувати по річкам Європи. Попри велику кількість водних артерій, все ж більша частина товарообігу відбувалась саме сухопутними шляхами, однією з причин є те, що річки зимою перемерзали. Становлення державної організації у західних сусідів Русі закономірно сприяло більш стабільним торгівельним контактам та усталенню самих торговельних шляхів. Також варто сказати, що з Західними країнами було легше домовитись і торгові відносини були з ними більш стабільними, адже відомо дійсно багато випадків, шлюбних союзів. Тоді, як з Волзькою Болгарією, Хазарським каганатом шлюби не укладались більше того печеніги дуже заважали активній міжнародній торгівлі.

З різних писемних джерел відомо про активне використання торговельного шляху Київ-Прага-Регенсбург. Про нього свідчать арабські джерела X ст., зокрема арабський мандрівник Ібрагім Ібн Якуб, європейські хроністи - Галл Анонім та ін., митні устава міст, розташованих на цьому шляху, та археологічні знахідки.

Одні із перших свідчень про відвідування руськими купцями Західної Європи можна знайти в німецьких документах. Вже в 904/6 р. у Рафельштеттенському митному статуті згадуються руські купці: “Слов'яни ж, що вирушають для торгівлі від русі або від чехів, якщо розташуються для торгівлі в якомусь місці на березі Дунаю або в якомусь місці біля річки Родль або в Рідмарху, з кожного в'юка воску дві міри вартістю одну худобу кожна; з

вантажу одного носія один захід тієї ж вартості; якщо ж забажають продати рабів чи коней, за кожную рабиню [мито] одна треміса, стільки ж за жеребця, за раба одна сайга, стільки ж за кобилу. Баварам же і слов'янам із цієї країни, які купують і продають тут, платити нічого не потрібно”.¹⁹ Власне кажучи у самому Раффельштеттені активна торгівля не велась, там тільки був укладений даний документ, який визначав розміри мита, яка стягувалась на початку IX ст. на Верхньому Дунаї. Дорога, яка фігурує у вище зазначеному документі під назвою “strata publica” в майбутньому стане однією з основних торгових доріг Європи, державного значення. Вперше дана дорога згадується в 837 р. у дарчій східно-франкського короля Людовіка німецького, а це означає, що вже тоді розпочинався активний товарообіг на німецьких землях.

Наявність транзитного торгового маршруту з Баварії через Чехію, Польщу, Південну Русь до Хазарії підтверджується відомостями з так званого Баварського географа останньої третини IX ст. про народи, що проживали вздовж його траси. Як обґрунтував А.В. Назаренко, внаслідок цих контактів на Верхньому Дунаї з'явилися і топонім Ruzaramarcha, і назва грошової одиниці «скот».²⁰

Ще один доказів ранніх контактів з давньо-німецькими землями є помітна концентрація скарбів куфічного срібла у межиріччі Вісли та Прип'яті на межі IX–X ст., яка говорить про початок торговельних повідомлень по Прип'яті та Західному Бугу не пізніше 80-х років IX.²¹ А також те, що Карл Великий та його наступник Людовік Благочестивий особливо піклувались торговельними шляхами з іншими країнами, адже вони робили спробу об'єднати Майн та Дунай судноплавним каналом. Навряд чи при такій завзятості не було торгових відносин з Руссю, при тому, що наявні численні водні артерії.

¹⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Том IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 33-34.

²⁰ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. - М., 2001. – С. 80-94.

²¹ Там само. – С. 81.

Про активну торгівлю купців Русі у Кракові та Празі згадували навіть східні джерела “Книга шляхів та країн” Ібрагіма Ібн Якуба, друга половина X ст., автор зазначає: “Приходять до нього (міста Праги) з міста Кракова руси і слов'яни з товарами, і приходять до них (мешканців Праги) з країн - тюрків мусульмани, євреї та тюрки, також із товарами та з міткалями плямистими, і вивозять від них борошно, олово та [різні] сорти хутра.”²² Тобто там русичі обмінювались товарами з різних країн Європи. Адже в той час євреї були дуже активними торговцями, вони відвідували велику кількість країн Європи та Азії для торгівлі.

Східно-франкське (Німецьке) королівство (з 962 р. Священна Римська імперія) хоча й не мало безпосереднього кордону з Руссю, але виявляло не менший інтерес до торгівлі з нею, особливо активно південно-німецькі землі відвідували руські купці. Зберіглось багато західних джерел, які підтверджують особливу торгову активність з Руссю даного регіону. Справа в тому, що німецькі землі знаходились у вигідному географічному становищі. На південь від них знаходились гори, які були перепоною для торговців, на півночі ж активні скандинавські країни та Балтійське море. Ті товари зі Сходу, які йшли з Русі, а саме хутра, дамаська сталь, спеції, раби, віск, мед, зернові, буси, дирхеми, вони перепродавали далі на ринках Іспанії, Франції, Італії, Венеції, Англії. Натомість товари вищезазначених країн, такі, як франкські мечі, обладунки, монети, металеві ремісничі вироби, ртуть, метал перепродавали на Схід в Русь, Волзьку Болгарію, арабським купцям і так далі.

Щодо торгівлі з північними партнерами, то вона також була активною, як не дивно. В “Слов'янській хроніці” Хельмонда з Бозау зазначаються відомості, що на початку X ст., руських купців знали, як торгових партнерів в Швеції, автор зазначає: “Бірка ж - найвідоміше місто готів, розташоване посередині Швеції, яке омивається деякою затокою Балтійського моря, що утворює бажану гавань, куди мають звичай у різних торгових справах регулярно заходити всі

²² Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. III: Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 79.

кораблі данів, норвежців, а також слов'ян і самбів, та й інші народи Скіфії.”²³ Тобто в X ст. Вихідці з Руських земель були вже постійним торговим партнером скандинавів, там вони могли зустріти і багато інших купців з даного регіону. Навіть якщо купці, які постійно торгували в даному регіоні були новгородцями, то вони то потім все одно могли перепродавати “балтійські” товари в Києві, а то й в Константинополі.

З більш віддаленими торговими партнерами Західної Європи, Русь мала слабші торгівельні зв'язки. Завдяки запозиченим навичкам варягів у подоланні великих морських відстаней руські купці могли подорожувати Європою, але ці випадки в зазначений період були поодинокими.

Попри значну кількість західних торговельних партнерів Русі в IX–X ст., більш важливим для неї все ж залишалися торгові контакти зі Сходом – і то не як споживача, а як реекспортера. Та невдовзі, а розвитком господарського комплексу та зміцненням держави, відбувається помітне збільшення привілейованих верств і зростання споживчої спроможності населення. Русь починає по-новому вибудовувати контакти із західними сусідами, поступово входячи у європейський господарський комплекс (своєрідну регіональну господарську кооперацію та спеціалізацію).²⁴

²³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 270.

²⁴ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. – С. 159.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ РУСИ (XI–XII ст.)

2.1. Зміни в динаміці торгівлі з країнами східної цивілізації

В першій половині X ст. торгівля Східної Європи зі Сходом досягає апогею. X ст. – час найвищого розквіту культури ісламу і формування «класичної школи» арабської географії. У містах Саманідської держави розвивається різноманітна реміснича діяльність. Місцева і міжнародна торгівля стає регулярною, організованою та інтенсивною. При Саманідах дорожня служба виросла в складну систему.

В історії зв'язків Східної Європи з Середньою Азією в «домонгольський час» виділяються два періоди: 1) VIII–X ст. і 2) XI – перша половина XIII ст. Вони розрізняються інтенсивністю обміну (IX–X ст. Іноді називають «арабським періодом» східно-європейської торгівлі), статтями ввезення (на першому етапі переважало монетну срібло) і частково напрямками зв'язків. Якщо спочатку основними магістралями були Волга, Дон, Донець, то згодом при збереженні волзької комунікації все більшого значення набуває дніпровський шлях, зростає посередницька роль Константинополя і малоазійських гаваней.

Економіка Саманідів значною мірою базувалася на контактах з Східною, Північною та Центральною Європою. Звідси значний вплив срібла в північному напрямку в першій половині X століття. Монети Саманідів (до 90% в скарбах X ст.) в основній масі йшли за межі їхньої держави. Розквіт волзької навігації з початку X століття підтверджується обізнаністю арабських авторів про Поволжі і пов'язаних з ним народи.

Економічний підйом Булгарської держави – ще одна з причин інтенсифікації обміну в X ст. Встановлення прямих зв'язків Булгарії з халіфатом і проникнення в неї ісламу відбувалося і в інтересах торгівлі. Проте це сприяло й інтенсифікації торгових відносин Русі з країнами арабомусульманського Сходу.

Розвиток східної торгівлі в першій половині X століття стимулювався потребами ранньофеодальних європейських держав в монетному металі. Ареал дирхема охоплює всю територію східних слов'ян. Пожвавлення обміну зі Сходом в X столітті пов'язане з ростом економічної і політичної могутності Русі, складанням її міст як центрів зовнішньої торгівлі. Зросли запити правлячої знаті, які сприяли розширенню «заморських» зв'язків. З початку 960-х років ввезення дирхемів в Європу різко скорочується.

Однак після припинення припливу дирхемів волзький товарообмін не припинився. Цей факт привів ряд істориків до невірному висновку про вмирання східних зв'язків Русі. Однак «срібна криза» ще не означала занепаду самої торгівлі. Зменшення срібних запасів в Середній Азії до кінця X ст. позначилося на специфіці зовнішньої торгівлі. Її тимчасове скорочення відбулося і під впливом таких подій, як падіння в 990-х роках Саманідської держави під ударами Газневідів, розгром Святославом Хазарського каганату в 965 р. і руйнування їм булгарських центрів.

В середині X ст. відбувається відчутні зміни в співвідношенні інтересів русів. Успішні походи Святослава на Волгу в 964–965 роки призвели до знищення Хазарії, ослаблення Булгара. Волзький шлях втрачає колишнє значення, незабаром припиняється і потік арабського срібла. Дніпровська магістраль вже в 950-і рр. стає головною транспортною артерією Київської держави.

Істотне зменшення наприкінці X ст. інтенсивності східних операцій руського купецтва поступово замінювалося західним вектором в торгівлі та торгівлею з Візантією.

Проте і східна торгівля не припинилась. Так, згідно Ібн Хаукалю, після захоплення Ітіля русами «прилив торгівлі» не зменшився. Бейхакі згадує про руські караблі біля Амоля на початку XI ст.. І все ж волзька торгівля в XI ст. ослабла. На зміну централізованій державі Саманідів – покровителів далекої торгівлі – прийшли Караханіди. Державний устрій при Караханідах, визначали феодальна роздробленість і удільна система. Припинення вивезення срібла в

Європу стабілізувало його абсолютні запаси, які використовувались надалі на внутрішньому ринку. Наприкінці XI ст. Караханіди остаточно підпали під верховну владу Сельджукидів. Після повалення Африкідів політичної стійкості не було і в Хорезмі.

У 1017 р., коли Мамуніди Гурганджа поступилися владою Махмуду, Хорезм перестав існувати як самостійна держава. В 1041 р. його дуже швидко завоював огузьський правитель Шах-Малик з Дженда. Не сприяла волзьким зв'язкам і ситуація в Східній Європі. Володимир Святославович, після зруйнування Ітілю, робить ряд походів на Булгар (977, 985, 994, 997 рр.). Внаслідок цих дій волзькій торгівлі в XI ст. завдається великої шкоди. В середині XI ст. розпадається «імперія Рюриковичів», колишні володіння Хазарів заповнюють половці, які витіснили печенігів.

Про войовничість та ворожість кочівників до торгових караванів, простих перехожих, кораблів, які долали пороги, добре знали, як на Русі так і далеко за її межами. Печеніги традиційно жадібно шукали легкої наживи, а це помітно відображалось на східній торгівлі. Зустріч зі степовиками описав в 1008 р. католицький монах Бруно: “Що ж? Два дні йшли ми безперешкодно, на третій, у п'ятницю, тричі - вранці, опівдні й о дев'ятій годині - всі ми зі схиленими виями водились на страту, але стільки ж разів за чудесним знаком - такою була воля Господа і провідника нашого Петра. Неушкоджені вислизнули від ворогів, що зустрілися нам. У неділю, коли ми добралися до місць більш заселених, нас залишили живими до терміну, поки весь народ за покликом гонців не збереться на сходку. Отже, о дев'ятій годині наступного неділі нас кличуть на сходку, б'ючи, наче коней. Збігся незліченний натовп. З налитими кров'ю очима вони зчинили страшний крик. Тисячі оголених мечів та тисячі сокир над нашими головами загрожували порубати нас на шматки. До ночі терзали нас, тягнучи в різні боки, доки нас не вирвали з їхніх рук старійшини тієї землі, які, будучи розважливими, почувши наші промови, зрозуміли, що ми з добром з'явилися в їхню землю. Як це було завгодно несповідному Господу і чесному Петру, п'ять місяців ми провели серед цього народу, обійшовши три його частини, не

заходячи до четвертої, з якої до нас прибули послы від кращих людей. Звернувши в християнство приблизно тридцять душ, ми, за Божою манією, влаштували світ, який, за їхніми словами, ніхто крім нас не зміг би влаштувати. “Цей світ, - казали вони, тобою влаштований. Якщо він буде міцним, то всі ми, як ти навчаєш, охоче станемо християнами. Якщо ж пан Русі зрадить договору, нам доведеться думати тільки про війну, а не про християнство.”²⁵ Ще один приклад менш вдалого місіонерства можна знайти в Хроніці Адемара Шабанського, - “Святий Бруно йде стопами святого Адальберта, який загинув мученицькою смертю в землі печенігів”.²⁶ Як зазначається далі в хроніці сам Бруно гине мученицькою смертю від печенігів. - “Але коли святий Бруно вирушив до печенігів і почав проповідувати там Христа, то постраждав від них, як раніше постраждав святий Адальберт.”²⁷ З кочівниками було складно домовитись ще по тій причині, що не існувало в них централізованого управління. Костянтин Багрянородний зазначає: “Нехай буде відомо, що вся Пачинакія ділиться на вісім фемів, маючи стільки ж великих архонтів.”²⁸ Відповідно, якщо виходило домовитись з кимось одним “очільником” печенізького племені, то з іншими могли бути проблеми. Більше того, далі ж у “трактаті про управління імперією” імператор зазначає: “Вісім фем поділяються на сорок частин, і вони мають архонтів нижчого розряду”.²⁹

Наприкінці X – на початку XII ст. традиційно, попри нетривалі періоди конфронтації, розвивались інтенсивні торгівельні контакти Русі з Візантійською імперією. Один з конфліктів, як ми знаємо відбувся 1043 р. за часів правління Ярослава Мудрого і закінчився невдало для Русі. Послаблення торгових зносин з країнами арабо-мусульманського Сходу спонукало до

²⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 60-61.

²⁶ Там само. - С. 88.

²⁷ Там само.

²⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II. - С. 170.

²⁹ Там само.

активізації торгових зносин з Візантією, так само як і з західноєвропейськими країнами. І саме в даний період активно використовували шлях вниз по Дніпру.

Попри те, що від кінця X ст. і особливо з другої половини XI ст. – після приходу половців у степи між Волгою і Дунаєм – Русі обмежились можливістю для безпосередньої торгівлі зі східними країнами, русько-східні економічні взаємини зберігались. При цьому з другої половини XII ст. вчергове активізуються торгові потоки по Волзькому шляху.

Новий підйом волзької торгівлі з Середньою Азією відноситься до другої половини XII – першої третини XIII ст. В цей час мусульманські купці роблять далекі поїздки по Східній Європі. Арабський мандрівник Абу-Хаміт ал-Гарнаті в 1150–1153 рр. побував в Болгарії, руських землях і Венфії. Мухаммед Авфіз, мусульманський купець з Індії, детально описав шлях по Волзі, волзьких Булгар і землі слов'ян в XII ст.

За словами арабських джерел самі хазари, відносились до торгівлі пасивно, оскільки цей народ вів напівкочовий спосіб життя. Вони виготовляли, за словами арабських письменників, тільки клей, а самі діставали все інше через посередництво інших народів. Інша справа була в Болгарія, який знаходилась на півночі, де сходились різні шляхи, у місцевості, рясніла товарами, необхідними для східних купців. У негостинні країни далекої півночі з дрімучими лісами і дикими мешканцями важко було проникнути без знання місцевості та мови. Таким чином, посередники; були необхідні, і ними стали булгари. Булгарські купці вправно скористалися своїм становищем і вкотре використовували свої торгові здібності: вони самі ходили на північ, добували і скуповували необхідні товари і продавали їх арабам, а водночас і самі виробляли нові цінності. Але попри таке, здавалося б, самостійне становище булгар, всі ці місцевості перебували під безперечним впливом арабів. Тут вони відчували себе панамі, які без конкурентів розпоряджались на ринках товарами,

давали перший поштовх і напрямок всієї торгової та промислової діяльності. Одним словом, араб počував себе просвітителем, цих країн.³⁰

Розвитку волзьких контактів сприяло посилення держави хорезмшахів, які на початок XIII століття володіли величезною імперією від кордонів Індії до кордонів Анатолії. Активізація міжнародної торгівлі пов'язана з розквітом міського життя в Середній Азії та інших областях. Стає масовим і серійним випуск ремісничої продукції, про що говорить її стандартизація. Ремесло задовольняє попит не тільки феодалних кіл, але і заможної частини торгово-ремісничого населення. Надлишки ремісничої продукції надходять на внутрішні і зовнішні ринки.

Аналогічні процеси паралельно відбувалися і в Європі, в тому числі на Русі, де з XII ст. прогресує не тільки дрібна повсякденна, але і велика міжнародна торгівля. Розвиток феодалної економіки створював, з одного боку, можливість, а з іншого - потребу в деякому розширенні зовнішньої торгівлі. Її не змогли похитнути ні поліцентризм політичної системи, ні половецьке панування в степах. За словами Першого Новгородського літопису, половці пропускали торгові каравани, очевидно, стягуючи з них мито, і самі брали участь в торгівлі хутром.

Виникають руські купецькі корпорації, вдосконалюється сухопутний і водний транспорт. Близько середини XII в. настає «золотий вік» міського ремесла на півдні Русі. Посилюється спеціалізація ремесла, розширюється номенклатура виробів.

Від роботи на замовлення частина майстрів переходить до роботи на ринок. Намагаючись забезпечити масовість здешевленої продукції, вони замінюють трудомісткі операції простішими. З конкуренцією місцевого ремесла почасти пов'язана відсутність масового ввезення виробів з металу.

Розвиток східної торгівлі було перервано монгольським завоюванням. Перерізавши комунікації, воно надовго паралізувало економічні зв'язки Східної

³⁰ Хузин Ф.Ш. Волжская Булгария в домонгольское время (X – начало XIII веков). - Казань, 1997. - С. 88.

Європи, а потім направило їх по іншим руслах. Були зруйновані такі квітучі міжнародні ринки, як Самарканд, Бухара, Мерв, Балх, Ургенч, болгарські та руські міста, які торгівельно пов'язували Русь та Азію. Відновлювали вище перелічені міста з великими труднощами.

У «післямонгольський час» зв'язки з країнами Сходу здійснювала безпосередньо Золота Орда, до складу якої входив Північний Хорезм. Вона вела широку торгівлю з Анатолією і Мамлюкською імперією в Сирії та Єгипті. Нові шляхи, минаючи Київ і Новгород, йдуть через Середземне і Чорне моря (де ключові позиції захопили італійці), через Крим і половецькі степи в Нижнє Поволжя. Через волзьку магістраль Золота Орда комунікувала з руськими князівствами.

Говорячи про торгівлю ранньофеодальних держав Європи в раннє середньовіччя, не можна забувати про вузькість торгового розвитку тієї епохи, про слабкість впливу товарообміну на структуру економіки. В цих умовах панувала далека торгівля, при якій зі Сходу ввозили монетну срібло і товари рідкісного споживання, в обмін на рабів і продукти, що збираються у вигляді данини з підвладного населення. Проте, природо-кліматичні і географічні відмінності, що визначали економічні особливості держав сформували товарообмін, в тому числі і міжнародний.

2.2. Активізація західного вектору зовнішньої торгівлі Русі

У першій половині X століття торгівля Східної Європи зі Сходом сягає апогею. X століття — час найвищого розквіту культури ісламу та формування «класичної школи» арабської географії. Проте стабільною Східну торгівлю назвати складно, через міжусобиці в Арабському Халіфаті, чисельну кількість кочівників в східному напрямку, занепад Хозарського каганату та активні процеси державотворення Русь починає переорієнтовуватись на Захід та Візантію.

Раніше Схід поставляв багато промислової продукції, цінностей, зброї, тканин, які користувались величезним попитом серед європейських купців. Східна торгівля потребувала долання великих сухопутних відстаней, де серйозною загрозою були кочівники.

Західні держави тепер самі виготовляли багато різноманітної продукції, вони знаходились ближче, були відсутні кочівники, які слабо розуміли переваги торгівлі. При таких умовах більший товарообмін розпочинається з країнами Заходу. І при тому чим більше розвиваються економічно, стає міцніша центральна влада, яка сприяє безпеці на торгових шляхах, розбудові міст, збільшення кількості виготовлення власної продукції, що знижує її вартість, як наслідок все більш вигідна стає торгівля з ними.

Візантія як відомо переживала період піднесення з часів імператора Іоанна Цимісхія, Василя II, але вже до кінця XI ст. знову впадає в кризу, в тому числі через засилля столичної аристократії. До того ж 1054 року відбулась “Велика Схизма”, що погіршила торгові зв’язки. Тепер Захід міг ще більше посилити натиск на Візантію. Італійські купці закріплюються в Константинополі, розпочинаються походи південно-італійських норманів на Візантію.

І тим не менше, на Русь потрапляло багато візантійських, східних товарів, товари північних країн, які пізніше реекспортувались до західних країн.

Польща серед західних сусідів мала найбільший кордон з Руссю. На цій території проживали слов’яни-християни. Галл Анонім в “Хроніці та діяннях польських князів” зазначав: “Але оскільки Польська земля віддалена від шляхів мандрівних і відома хіба що небагатьом, що прямують на Русь для торгівлі”.³¹ Було це за князя Болеслава III, тобто на початку XII ст., автор зазначає, що Русь була відома своїми торгівельними зв’язками.

Через територію Польщі проходили основні торгові шляхи, які пов’язували Русь з Західною Європою. Війни та непорозуміння між обома державами були, але це не було постійним явищем. Набагато більше докучали

³¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 167.

Руській державі кочівники. З Польщею Русь зміцнювала зв'язки за допомогою шлюбів. Численні підтвердження цьому можна знайти в “Хроніці і діяннях польських князів”, автором якого вже згаданий був Галл Анонім, він зазначав: ”Після державної смуги Казимир I повертається до Польщі. Потім він узяв за дружину знатну [дівчину] з Русі, з багатьма багатствами, від яких він народив чотирьох синів і одну дочку³².”³³ Ще один випадок в тому ж джерелі, де автор зазначає: “Єдиний син Болеслава II юний Мешко виховувався у вигнанні у угорського короля Ласло і за своїми якостями був гідний влади. Тому його дядько князь Владислав вважав за благо при несприятливих обставинах повернути юнака до Польщі і, незважаючи на перешкоди долі, одружити його з руською дівчиною.”³⁴

Схожа ситуація була з ще одним неспокійним сусідом Угорщиною, також були наявні воєнні сутички, проте наявні і факти одруження на найвищому рівні, що безумовно впливало на торгівлю між двома карінами. Наприклад факт шлюбного союзу підтверджується в “Хроніці, історії про два міста”, автором якого є Оттон Франзингенський, він зазначає: “Коли королівський трон зайняв Бела, син Альмоша, колись осліплений Кальманом разом із батьком Альмошем, Борис, про якого говорили, що він також був сином Кальмана, але від іншої, ніж Іштван, матері, дочки короля Русі, чи Києва.”³⁵ Якщо в “Раффельштеттенському уставі” давньоруські купці зазначались поряд з чеськими, то пізніше, наприкінці XII ст. Зазначає, що руські купці названі в “зв'язці” з возами з Угорщини. Це звісно не випадковості означає що вони рухались ввєрх по Дунаю з Угорщини, це підтверджується іншими угорськими джерелами.³⁶

³² Нею стала сестра Ярослава Мудрого.

³³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 173.

³⁴ Там само. - С. 175.

³⁵ Там само. - С. 240.

³⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. - М., 2001. - С. 104.

Проте, варто зазначити і про конфлікти між Руссю та Польським королівством, перший з них трапився 1013 року тоді напад Польщі на Русь підтримувала, священна Римська імперія: “ У понеділок [Болеслав], утихомиривши короля багатьма дарами від себе і від своєї дружини, отримав потім від королівських щедрот [дари ще] більш чудові і значно численніші разом з давно бажаним бенефіцієм і, задоволений, з честю відпустив заручників. Слідом за тим він з нашою в тому допомогою напав на Русь і розорив більшу частину цієї країни. Коли між його [воїнами] і прийшлими печенігами стався розбрат, він наказав цих останніх усіх перебити, хоча вони й були з ним разом..”³⁷ І цей випадок не є поодиноким: “Після того як його князі рішуче підтримали всі ці [пропозиції], цар висловив згоду і тільки тоді дізнався, що король Русі, як обіцяв йому через свого посла, напав на Болеслава, але, оволодівши містом, нічого там більше не досяг. Названий князь (Болеслав) вторгся потім із військом у його королівство, звів на престол його брата, а свого зятя, який довго перебував у вигнанні, і задоволений повернувся.”³⁸ Ще один схожий випадок відбувся 1018 р.: “Не слід замовчати і про гідне жалю лихо, що спіткало Русь, бо з нашою (німецькою) допомогою Болеслав напав на неї з великим військом, завдавши їй великої шкоди. 22 липня названий князь, підійшовши до якоїсь річки, наказав своїм воїнам розбити там табір та навести необхідні переправи. Король Русі, розташувавшись зі своїми [військами] поблизу тієї ж річки, з нетерпінням чекав результату битви, що відбулася за взаємною угодою. Тим часом поляки, дражнючі близького ворога, викликали зіткнення, що [завершилося] ненавмисним успіхом, так що річку, що охороняла, були відкинуті.”³⁹

Це підтверджують і інші західні джерела, в тому числі Кведлингбурзькі анали (близько 1030 р.), це ж підтверджують “Діяння Гамбурзьких

³⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 68.

³⁸ Там само. – с. 71-72.

³⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников – С. 78.

архієпископів” Адама Бременського, він пише: “Болеслав, християнський король, у союзі з Оттоном Третім підкорив усю Слов’янську землю та Русь.”⁴⁰

Але все ж найбільш важливим західним торговим партнером були Німецькі землі. Цьому є чисельні підтвердження в західних джерелах.

Принаймні з другої половини IX ст. Повозки та в’ючні коні руських купців протоптали дорогу з Києва до верхів’їв Дунаю, а звідти в Баварію.⁴¹

Як зазначалось раніше одним із головних документів про торгівлі Русі з Німецькими землями є Раффельштеттенський устав. В ньому дорога по якій рухались “руські” вози XII ст. відома здавна, в даному документі вона фігурує, як “strata legimita”, що означає - “законна”, а простіше кажучи “велика дорога”. По тій причині, що головні комунікації являли собою державну власність, від чого називались також публічними, або королівськими дорогами. Влада повинна була забезпечувати на них гарантований рівень безпеки.⁴²

Особливо активні торгові відносини Русь підтримувала з баварським містом Регенсбургом, свідченням того, що Русь була важливим торговельним партнером даного міста були, так звані “Руські” ворота, які згадувались в документах під 1170 роком. Регенсбург був столицею герцогства Баварія та знаходився на Дунаї на перехресті важливих торгових шляхів.

В грамоті Кельнського архієпископа Райнальда місту Медебаху зазначається, що в другій половині XII ст. позичати гроші для торгівлі з Руссю є звичайною справою, автор зазначає: “Хто дає комусь зі своїх співгромадян свої гроші, щоб на них торгувати до взаємної вигоди в Данії, або на Русі, або в іншій країні, повинен запросити вірогідних своїх співгромадян, щоб бачили і були свідками тієї угоди”.⁴³ Тобто Русь згадується, як один з основних торгових

⁴⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 130

⁴¹ Перхавко В. Б. Истории русского купечества / В. Б. перхавко. - М.: Вече, 2008. - 81 с.

⁴² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. - М., 2001. - С. 92

⁴³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 258-259

партнерів південно-німецьких міст, в принципі і зазначається, що торгувати з ними в кредит для себе є звичайною справою.

Ще раз підтверджує той факт, що Русь активно торгувала з Германською імперією “Грамота Германського імператора Фрідріха I Барбаросси місту Любеку”, в ній зазначається: “Русь, готи, нормани та інші східні народи нехай приходять у неодноразово згадане вище місто (Любек) безмитно і без Ганзи, і вільно йдуть.”⁴⁴

Ще одне свідченням хороших торгових відносин між країнами можна знайти в “Житті св. Маріана Ірландця”, автор якого невідомий, там зазначено: “Тоді один із братів цієї обителі, чоловік діяльний і вельми тямущий у практичних справах, на ім'я Маврикій, у супроводі тільки хлопчика, за бездоріжжям світу ведений милосердям Святого Духа, прибув до короля Русі, отримав від цього короля і від вельмож найбагатшого міста Києва на сто марок дорогоцінного хутра і, погрузивши їх на візки, благополучно достався з купцями до Регенсбурга. На гроші від [продажу] цих [хутрів] було закінчено спорудження монастиря і зроблено дах собору.”⁴⁵ Описані події відбулись в першій половині XII ст..

Чесленність західних джерел про торгівлю з Німецькими землями, це вже перший доказ того, що для Русі це був важливий торговий партнер. Завдяки торгівлі з Заходом, виникає багато нових міст та ремісничих центрів в західній частині Русі. Перш за все на Волині та Галичині. Великою мірою через торгівлю з Заходом постає потужне Галицько-Волинське князівство, яке значною мірою контролює цю торгівлю. Загалом Європі було відомо багато Руських міст, з якими можна було торгувати, такий список наводить в XII ст. арабський географ та мандрівник, Ал-Ідрісі, сам він народився і майже все життя прожив в Європі, він зазначає: “Що стосується країни ар-Русія, то до цієї секції відносяться [наступні] її міста: Луніса (Любеч), Зала (Звенигород),

⁴⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 283.

⁴⁵ Там само. - С. 286-287.

Саклахи, Галісія (Галич), Синубулі (Смоленськ), Барамуніса (Турів), Арман (Володимир-Волинський), Барасаніса (Пересопниця), Луджага (Лучеськ), Саска, Авсія (Ушеськ), Кав (Київ), Баразула (Треполь), Баразлав (Переяслав), Канів (Канів), Улиски (Олешня).”⁴⁶

Як ми знаємо, Ярослава Мудрого, називали “тестем Європи” по тій причині, що багато його синів та доньок були одружені з тодішніми монархами Європи. Якщо так, то однозначно, для Русі були добре відомі багато країн Європи, і її поважали, як союзника та торгового партнера. Можна припустити, що до руських торговців, які прибували до країн з, якими була поєднана шлюбом Русь, мали б відноситись, як мінімум лояльно, задля того, щоб не погіршити відносини з тестем. Більше того, якщо були прецеденти шлюбу з тією чи іншою країною Європи, значить мали бути певні контакти з тими країнами, в тому числі контакти купців.

Після правління Ярослава Мудрого також відомі випадки коли імператори священної Римської імперії брали в дружини дочок Київських князів, зокрема Всеволода Ярославовича про це повідомляє “Хроніка” Фрутольфа, він зазначає: “У літо Господнє 1089-е в Кельні імператор відсвяткував весілля, взявши за дружину вдову маркграфа Удона, дочку короля Русі.”⁴⁷ Ще один прецедент можна знайти в “Аугсбурзьких анналах”, там зазначено: “1089, Імператор взяв собі в дружини Пракседу, доньку короля Русі.”⁴⁸ Тобто, якщо одна з найбільш могутніших країн тогочасної Європи брала в дружини княгинь з Київського престолу, це означає, що з країною рахувалися, що Русь була сильною державою, відповідно це обов’язково позитивно відбивалось на торгових відносинах.

⁴⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. III: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 132.

⁴⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 159.

⁴⁸ Там само. - С. 162.

На факт частого перебування руських купців у Німеччині, Польщі та Чехії, а також в окремих регіонах Скандинавії вказують і знахідки на території цих держав ремісничих виробів та монет (у тому числі реекспортні куфічні дирхеми) з Русі. Натомість на руських землях археологи фіксують численні знахідки західноєвропейського ремісничого імпорту (головно клинків мечів та прикрас), а також монет (срібних динаріїв Норвегії, Швеції, Священної Римської імперії та ряду інших європейських країн, включаючи навіть Англію).⁴⁹

Варто зазначити, що Русь постійно постачала найманців в Європу, які могли проникати в найвіддаленіші кутки Європи, зокрема Лев Марсикан в “Хроніці Монтекассинського монастиря” зазначає: “Коли апулійці не могли [більше] виносити зарозумілості греків, які незадовго до того, а саме за часів першого Оттона, запросивши до себе на допомогу данів, русь і гваланів, присвоїли собі Апулію та Калабрію”.⁵⁰ Наймаючись в країни Європи вони могли них вивчали і привозили додому європейські товари, а пізніше могли повертатись в якості купців. Додаткові свідчення про багаточисельність найманців, які вийшли з Русі можна знайти в “Хроніці імператорів”, невідомого автора, в творі зазначається: “Король греків надав йому добросовісно вісімдесят тисяч чоловік, князь поляків – сімдесят тисяч із роговими луками. З Русі до нього прийшло відразу сто тисяч.”⁵¹ Ще одна згадка в тому ж джерелі де автор зазначає: “Тоді імператор Зінон зрадив, він дарував Дітріхові ці лени. Той не зволікаючи зібрав військо від різних країн, Русь та поморяни”.⁵²

Схожа ситуація з паломниками, які відважувались подорожувати Західною Європою, про один із таких прецедентів говорить в “Перенесенні св. Годехарда” невідомим автором: “Деякі мандрівні (прочани) з Русі йшли до монастиря, присвяченого св. Годехарду, і в День свій вступили в деяке

⁴⁹ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. - С. 237.

⁵⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 164.

⁵¹ Там само. - С. 222.

⁵² Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. - С 223.

пустинне місце”.⁵³ Прочани могли бути і багатими людьми і поєднували торгівлю з поклонінням святиням. До прикладу, відомо, що інколи в монастир йшли колишні купці. Один з прикладів чернець Києво-Печерського монастиря Ісаакій, в миру багатий купець, і такі випадки непоодинокі, адже на XI ст. На Русі було багато християн, більше того, хрестились в першу чергу купці, які відвідували іноземні християнські міста, такі як Константинополь, Єрусалим і так далі. А як відомо, після успіху першого хрестового походу паломництво на “Святу землю”. було дуже поширеним, як на Русі так і в Європі.

Як відомо Русь та Скандинавію в X-XIII ст. пов’язували тісні зв’язки. Часто їхні тісні зв’язки підкріплювались шлюбами. Загалом, Русь мала хороші відносини з країнами півночі. Через це торгові відносини мали бути також тісними. Про те, що відносини були хороші і тісні свідчать неодноразово згадувані “Діяння Гамбурзьких архієпископів” Адама Бременського, він зокрема описує ситуацію коли синів Едмунда Сталевобоккого висилають на Русь, він зазначає: “ Брат Етельреда Едмунд, войовничий чоловік, був на догоду переможцю отруений отрутою, а сини його засуджені на вигнання в Русь”.⁵⁴ Також Адам Бременський зафіксував випадок коли на королівський престол в Швеції запросили людину-християнина з Русі, він зазначає: “Невдовзі його вигнали, а з Русі покликаний Анунд”.⁵⁵ Це означає, що між країнами були дружні зв’язки, адже на Русі на той час було багато норманів, також Руський та скандинавський двори часто підтверджували свою дружбу шлюбами, ці зв’язки цілком мали переходити і у торгову сферу, а якщо ще врахувати велику кількість водних артерій, і здатність вікінгів пересуватись по річкам, то це цілком пояснює важливість і активність шляху “Із варяг в греки”.

Також Адам Бременський в тих же “Діяннях Гамбурзьких архієпископів” говорить, що кораблі від берегів Данії відправляються до Греції, він зазначає: “В свій час імператор Оттон 2, підкоривши цю область, розділив її на три

⁵³ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 191.

⁵⁴ Там само. - С. 133.

⁵⁵ Там само. - С. 140.

єпископства: одне він влаштував у Шлезвізі, який по іншому називається Хедебю, його омиває морська затока, яку місцеві жителі називають Шлей, звідси і походить назва міста. З тамтешньої гавані зазвичай вирушають кораблі до Слов'янії, і до Швеції, і до Земландії – до самої Греції⁵⁶.⁵⁷ Ще одна згадка: “Восьмим [острів] вважають той, який найближчий до Скони та Готії і зветься Хольм, найславніша гавань Данії та надійна стоянка для кораблів, що прямують за звичаєм до варварів та до Греції.”⁵⁸ В даному випадку Греція може трактуватись, як Русь через неоднозначність терміну. В будь-якому випадку, до Греції потрапляли через Дніпрвський шлях.

Також в “Слов’янській хроніці” Хельмольда з Базау є свідчення, що в другій половині XII ст., існували торгові відносини з Данією, автор зазначає: “За наказом герцога купці, негайно залишивши незручність нового міста, з радістю повернулися і почали відновлювати церкви та стіни міста. А герцог розіслав послів у міста та королівства півночі Швецію, Норвегію, Русь, пропонуючи їм мир, щоб мали вільне сполучення [і] доступ до його міста Любек”.⁵⁹

Про торгові контакти зі Швецією повідомляє, вже згадуваний Адам Бременський в “Діяннях Гамбурзьких архієпископів” (1070-ті роки), він писав: “Побережжя, туди за заведеному звичаю щорічно збираються для всілякої торгівлі кораблі від данів і норманів, від слов'ян і самбів, і навіть з інших народів Скіфії⁶⁰.⁶¹

⁵⁶ Через неоднозначність терміна «Греція» у Адама Бременського може матись на увазі як Русь, що знаходиться, згідно з хроністом, на східному краю Балтійського моря, так і власне Греція, - і тоді в цьому повідомленні, можна було б вбачати вказівку на річкові комунікації через Східну Європу по «шляху з варягів у греки».

⁵⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 140.

⁵⁸ Там само. - С. 145.

⁵⁹ Там само. - С. 272-273.

⁶⁰ Скіфами хроніст найчастіше називає населення Східної Європи загалом, яка представляється йому прилеглої до Балтійського моря, тотожного з Меотійськими болотами древніх. Таким чином, слово Scythia в даному випадку з великою ймовірністю позначає також і Русь - тим більше, що зв'язки Русі з Біркою для Адама не підлягають сумніву.

Нормани були союзником в торгівлі, проте часто грабували Руські землі, забирали в полон місцеве населення. Також були свідчення піратства вікінгів на Дніпрі, що заважало торгівлі. Наприклад в “Історії Норвегії” автор зазначає: “У цей час знаменитий Олав, син Харальда Гренландця, знаходиться в Русі. Оскільки він був позбавлений своїх володінь, він був змушений займатися піратством. У тому місті, яке ми називаємо Хольмгардією, воно зазвичай зимувало разом зі своїм численним флотом.”⁶² Це означає, що Русь тоді не могла забезпечити безпеку торгових шляхів, принаймні у боротьбі з норманами.

Адже нормани були дуже активними мореплавцями, русичі мали нагоду переймати навички мореплавства від них, так, як часто стикались з норманами. Також, останні могли активно подорожували водними шляхами Європи, привозити звідти на Русь численні товари, наймати русичів, які потім самі могли ставати торговцями, передавати ним знання про європейські землі. Одним з яскравих прикладів активних подорожей Європою зазначає Монах Теодорік про норвезького конунга Харольда в другій половині XII зазначає: “Цей Харальд у своїй юності був дуже завзятий і енергійний; спочатку він завоював безліч язичницьких держав і багато грошей зібрав у Русції та Ефіопії, яку ми нашою мовою називаємо Блаландом; звідти він вирушив до Єрусалиму, і всюди він був відомий своїми перемогами. Пізніше, пройшовши по всій Сицилії і награбувавши в цих місцях багато грошей, він прибув до Константинополя. Там він був звинувачений імператором за те, що завдав цьому імператору дуже ганебну образу, але врятувався швидкою втечею”.⁶³

Традиційно закордонна торгівля була джерелом великого прибутку. Київ, як осередок монаршої - князівської влади, відіграв важливу роль в економічному житті країни. Поступово в ньому виникає професійна купецька

⁶¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - С. 124.

⁶² Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. V: Древнескандинавские источники. – М., 2009. – С. 70.

⁶³ Там само. - С. 75.

верства, яка багатіє та починає впливати на політичне управління державою. Схожа ситуація складається в Новгороді та у Галичині. В останніх двох аристократія особливо перебирає управління в свої руки. Такий економічний розвиток, а як наслідок і політична могутність стали можливими завдяки вдалому географічному розташуванню, та активній торгівлі.

З XI ст. на Русі розпочинається виготовлення дрібно-ремісничих товарів. А на початку XII ст. в великих містах вже нараховувалось більше 100 ремісничих спеціалізацій – кожум'яки, гончарі, шевці, різьбярі по дереву, слюсарі, ковалі, ювеліри, столяр, сапожники та інші.⁶⁴ В XI–XII ст. Розповсюджується дрібна та оптова торгівля на внутрішніх ринках, що не може не повпливати на те, що наші купці могли більше запропонувати різних і дешевших товарів на закордонних ринках. Наприклад, металеві дверні замки давньоруських ремісників славились своєю якістю за межами країни.

2.3. Асортимент експортно-імпортних потоків між Руссю і країнами Сходу та Заходу та торгові шляхи.

2.3.1. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі зі Сходом

Починаючи з IX ст. східні автори згадують русів як свого важливого торговельного партнера. Торгівля для Русі зі Сходом завжди була важливою, особливо на початку становлення державності, адже активна торгівля з економічно могутнім тоді сходом дозволяла реекспортувати товари в Західну Європу, ставати економічно міцнішими та прискорити державотворчі процеси. Численні джерела свідчать про наявність найрізноманітніших товарів в рамках товарообігу між регіонами.

⁶⁴ Перхавко В. Б. Истории русского купечества / В. Б. перхавко. - М.: Вече, 2008. – С. 102.

Наприклад, Ібн Фад ладан згадував про те що торгували слов'янськими жінками, та хлопчиками в Багдаді. Також доволі часто зустрічались і раби грецького походження. Західні джерела стверджували, що давньоруський експорт невільників з Русі йшов перш за все на східні ринки.⁶⁵ Напевне тому, що це було вигідніше.

Ще один арабський історик Ібн Ййас повідомляє: “І привозять від них (русів) жовту мідь до Індії та Китаю.”⁶⁶ Мається на увазі бурштин, який користувався попитом у східних купців. Тому останні могли самі відвідувати руські землі для того, щоб отримати бажані товари. Наприклад, ось, як східні джерела згадують про перебування мусульманських купців на Русі: “Вивозили шкурки та дорогоцінні хутра в Хорезм внаслідок численних приїздів хорезмійців до болгар і слов'ян”.⁶⁷

Серед товарів першої групи, яку привозили руські купці до Волги головну роль грали хутра. Хутро як товар цінувався дуже дорого в халіфаті і вважався царською окрасою. При такому попиті на цей товар, єдиним місцем, де його могли добути араби, були приволзькі країни, куди його реекспортували руські купці. Найкращими вважались хутра: соболині, куні, боброві, горностаєві, білчині, заячі та лисячі. Останні були два види: чорно-бурі, які арабами цінувалися вище соболів та червоні, дешевші, що продавалися для звичайного вживання. Також русичі активно поставляли на схід мед, віск, олово, які вивозилися на Волгу в такій же великій кількості, як і до Візантії. Попадав у Хорезм руський льон, також за свідченням арабів, у слов'ян можна було за дуже низькими цінами докуповувати також хліб, рибу, а також коней.

Щодо товарів, які постачали араби, то це були вироби зі скла та дорогоцінне каміння – алмаз, бірюза, сапфір, перли. Вироби зі скла дорого цінувалися, особливо дорого коштували бісер та зелені намисто з глини, які чомусь дуже подобалися руським жінкам. Одна така зелена намистина

⁶⁵ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. - М., 2001. - С. 79.

⁶⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. - С. 63-64.

⁶⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников. - С. 44.

коштувала дирхем.⁶⁸ Аль-Мукаддасі Шамс ад-Дін: “хутра соболя, білки, горностаїв, лисиці, куниці, бобрів, зайців, віск, мед, стріли, велику рибу, віск, шапки (вочевидь хутрянні), риб’ячий клей риб’ячий зуб, рицинову олію, бурштин, юхту (м’яку вичинену шкіру), горіхи, соколів, мечі, кольчуги, березу (ймовірну кору), рабів”.⁶⁹

Багато східних товарів, таких як, арабські мечі, тканини, вироби зі скла, дирхеми, руські торговці реекспортували на Захід.

Згадувана неодноразово Волзька Болгарія та Хозарський каганат, що лежали на шляху купців з Русі до країн Сходу, не лише виконували роль посередників у торгівлі країн Сходу та Заходу, а й поставляли власну продукцію в обмін на товари, що надходили з Русі.⁷⁰ Волзька Болгарія постачала на Русь реекспортовані від арабів товари, деякі вироби з шкіри, сільськогосподарську продукцію. А купувала традиційно хутра, рабів, зернові, як для реекспорту так і для власного споживання.

У країни Закавказзя руські купці привозили так само популярні хутра, зброю та ювелірні вироби (виготовлені не тільки руськими, а й західноєвропейськими майстрами), мед, віск, рабів. До Русі з Кавказу надходили прикраси, дорогі тканини, коштовне каміння, самшитові гребінці, прянощі.

Печеніги також вели безпосередню торгівлю з Руссю: поставляли коней та худобу, необроблені шкіри та іншу продукцію тваринництва у значній кількості, що давало можливість реекспорту їх до інших країн, а також частину військової здобичі. В обмін на ці товари печеніги закупували у Русі тканини (як дорогі так і звичайні), зброю та військові обладунки, коштовне каміння, хутро, хліб, вино, прикраси, срібний столовий посуд, інші ювелірні вироби.

⁶⁸ Мельгунов П.П. Нариси з історії російської торгівлі IX-XVIII ст. - М., 1905. – С. 21.

⁶⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. – С. 88.

⁷⁰ Чуткий А. І. Написи з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. – С. 143.

Часто печеніги вимінювали особливо дорогі товари в обмін на полонених русичів.⁷¹

Попри фактично постійну конфронтацію з кочівниками, які прагнули постійно легкої наживи, Констянтин Багранородний в “Трактаті про управління імперією” зазначає, що печенігів боялись і турки і руси і болгари, через це союз з “пачиканітами” є вигідний для візантійців. Також Костянтин Багрянородний зазначає: “Ці самі пачинакити, будуть ненаситними і вкрай жадними до рідкісних у них речей, безсоромно вимагають великих подарунків: заручники домагаються одного для себе, а іншого для своїх дружин, охоронці - одного за свою працю, а іншого за втому коней.”⁷² Очевидно, що печеніги були сусідом з яким важко домовитись, вони були жадібні, войовничі, але все ж торгівля та обмін товарами з ними існував. В тому ж трактаті Костянтин Багрянородний зазначає: “[Знай], що пачіканити з настанням весни переправляються з того боку річки Дніпра і завжди проводять тут літо.”⁷³ Таким чином Костянтин засвідчує про відгінне скотарство, яким займались печеніги, це була основа їхнього економічного життя. В тому ж “Трактаті про управління імперією” Костянтин Багрянородний зазначає: “ [Знай], що й роси стурбовані тим, щоб мати мир із пачинакитами. Адже вони купують у них корів, коней, овець і від цього живуть легше і ситніше, оскільки жодної зі згаданих вище тварин у Русі не було.”⁷⁴

Через постійну конфронтацію з кочівниками русичі мусили створювати в Північному Причорномор'ї низки опорних пунктів, в яких воєнні каравани могли знайти прихисток. До того ж варто сказати, що інколи печеніги нападали на Русь за проханням візантійців, Констянтин Багрянородний зазначає: “[Знай], що поки василевс ромеїв перебуває у мирі з пачинакитами, ні роси, ні турки не

⁷¹ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий. - К. 2013. – С. 144-145.

⁷² Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джакосн, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков.– М., 2010. - С. 155-156.

⁷³ Там само. - С. 157.

⁷⁴ Там само. - С. 152-153.

можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв за мир великих і надмірних грошей і речей, побоюючись, що василевс використає силу цього народу проти них, коли вони виступатимуть на ромеїв. Пачинакити, пов'язані дружбою з василевсом і задобрені його грамотами і дарами, можуть легко нападати на землю росів і турків, вести в рабство їхніх дружин і дітей, розорювати їхню землю”.⁷⁵

Для з'ясування масштабу і обсягів торгових відносин Русі зі країнами Сходу важливим є встановлення тих шляхів, якими ці відносини могли здійснюватися.

Як ми знаємо в той час торгіві взаємозв'язки здійснювалось водними та сухопутними шляхами. Благо, завдяки своєму географічному розташуванню, тих і інших вистачало на нашій території. І сухопутні і водні шляхи активно використовувались у товарообміні зі східними партерами.

Один із перших торгових шляхів, який пов'язував землі Русі зі сходом згадується в книзі Ібн Ходадбеха “Книга доріг та країн”, там автор зазначає: “А що стосується них (купців-разанийя)⁷⁶ шляхи по суші, то виходять вони з Андалусії або від [царства] франків і йдуть сушею до Сусу ал-Акса, вирушають до Танжера, потім до Тунісу, потім до Єгипту, потім до Рамлі, потім до Дамаску, потім до Куфе, потім до Багдаду, потім до Басрі, потім до Ахвазу, потім до Фарсу, потім до Кірмана, потім до Сінду, потім до Хінда, потім до Китаю. Іноді йдуть позаду Румії⁷⁷ до країни слов'ян, потім до Хамліджу, місту хозар, потім у морі Джурджана, потім до Балху Мавераннахру, потім до Вурту тогузгузів, потім до Китаю.”⁷⁸ Приблизна дата написання, 80-ті роки IX ст. Тобто товари до земель Русі могли потрапляти з всіх вище перелічених країн.

⁷⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибииков. – М., 2010. – С. 154.

⁷⁶ Мається на увазі купців-іудеїв, а не русів, це саме них шлях.

⁷⁷ За літописом, Вірменії.

⁷⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т.Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. – С. 31-32.

Що давало чудові преференції у торгівлі з Заходом та дозволяють зрозуміти наскільки була потужною та налагодженою торгівля країн сходу.

Але Русь була пов'язана з країнами Азії насамперед басейнами Каспійського і Чорного морів а також річками – Волгою, Доном і Дніпром. Великий Волзький шлях з незапам'ятних часів був артерією східноєвропейської торгівлі з Кавказом і країнами Азії. Повідомлення про це є в записках арабських географів, що розповідали про народи, що населяли Східну Європу. Так, Ібн-Хордадбех говорить, що слов'янські купці «якщо бажають, то їздять Танаїсом, рікою слов'ян, проходять через Хамлідж, столицю Хазар, там їх володар бере з них десятину. Потім вони плавають по морю Джурджана (Каспійське море) і виходять на будь-який берег».⁷⁹

Аль-Масуді повідомляє, що в Ітілі були спеціальні слов'янські колонії.⁸⁰

Ібн-Руста доповнює ці повідомлення звісткою про те, що купці русів привезли свої товари в Булгар. З цього видно, що слов'янські купці ходили по всьому балтійсько-волзькому шляху, добиралися до портів на узбережжі Каспійського моря. Однак основними центрами, де відбувалися торгові операції були Ітіль і Булгар. Протягом усього цього багатокілометрового шляху від Балтики до Ітілю і берегів Каспійського моря перебували проміжні пункти, які мали значне значення в загальній системі балтійсько-каспійської торгівлі.

Маршрут торгового зв'язку Булгарії і Русі був реконструйований по арабським джерелам і в результаті експедиційних робіт 1989 і 1990 р, проведених казанськими і київськими археологами. Цей шлях складався з трьох відрізків, два з яких проходили по лівобережних районах Дніпра на державній території Русі.

Перший з них, Київ – В'яхань, характеризується безсумнівним превалюванням укріплених поселень в широких заводнених заплавах річок. Каравани були захищені водними рубежами або болотистою місцевістю.

⁷⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. С. 115.

⁸⁰ Там само. - С. 125.

Другий відрізок. Зелений Гай – Гогево, характеризується проходженням маршруту уздовж витягнутого в широтному напрямку течії р. Псел (по правому березі).

Третій відрізок проходив за межами державних кордонів Русі по верхів'ях річок і вододілам в зв'язку з неможливістю подолання глибоких каньйонів, в яких ці річки протікали. Закінчувався цей відрізок в районі Животінського городища або ж на поселенні на річці Ертіль. Один же з арабських географів Аль-Ісхатрі в книзі “Путей и стран” зазначав: “Від Булгара до Куйайби - близько 20 переходів”.⁸¹

Зі Сходом ранню Русь поєднували два головні торговельні шляхи: один проходив по Волзі (через Волзьку Болгарію та Хозарський каганат) і далі Каспійським морем до Закавказзя та Персії.

Великий Волзький шлях з незапам'ятних часів був артерією східноєвропейської торгівлі з Кавказом і країнами Азії. Цим шляхом з країнами сходу торгували головним чином північні землі імперії Русь. Волзький торговий шлях – річковий шлях один з найбільш ранніх водних, що з'єднував, в тому рахунку, Русь з Арабським Халіфатом в ранньому середньовіччі. Судячи з археологічних даних, він проіснував з IX по XII ст. Саме ця водна артерія забезпечувала, розвиток торгових відносин між Руссю, Волзькою Болгарією та Хозарським каганатом.

Торгівля на постійній основі на Волзі сформувалася в другій половині восьмого століття з появою в цьому регіоні варягів, що відомо за інформацією, залишеної в літописах.

Для придніпровських областей (Київ, Смоленськ, Чернігів) шлях в Ітіль був складний. За словами Ібн-Факіха слов'янські купці «їдуть до Румського моря, де володар Рума (Візантії) бере з них десятину. Потім вони беруть шлях від Слов'янського моря, поки не приходять до Хозарського рукаву, де володар Хазар бере з них десятину. Потім вони йдуть до Хозарського моря, по тій річці,

⁸¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. – С. 86.

яку називає Слов'янської рікою. Часто вони виходять в Джурджане, де продають все, що у них є, і все це потрапляє в Рей. «Це місто є складське місце всього світу», - відзначали географи. Б.А. Рибаків реконструював цей маршрут наступним чином: руські купці пливають вниз по Дніпру і в його низов'ях біля виходу в Чорне море, де-небудь в районі Олешня, сплачують мито візантійським чиновникам. Потім – морем до хазарського міста Самкрш (Кримський півострів). Минувши це місто руські кораблі виявляються в Азовському морі. «Хазарський рукав» – очевидно Дон, де хазарська влада брала з руських купців десятину (в гирлі Дону або в Саркелі). Доном піднімалися вгору до «переволоки», де Дон найближче підходив до Волги. Перетягнувши тури через волок, потрапляли в Волгу і по ній в Каспійське море. Про використання даного шляху русичами свідчить також Аль-Марвазі в своїй книзі “Природа тварин”, він зазначає: “Вони люди сильні, могутні, вирушають пішими до віддалених місць для розбою, і йдуть також на кораблях у Хазарське море, захоплюють кораблі та забирають багатство.”⁸², про те, що русичі ходили грабіжницькими походами свідчать багато арабських авторів, для економічних відносин це було погано, адже зазнавали нападів міста на Кавказі, які були опорними пунктами в східній торгівлі.

Все ж, насправді волзька водна артерія веде прямо на азіатський південь і на її шляху не зустрічається ніяких перешкод, подібно Дніпровим порогам, що набагато полегшувало життя.

Другий важливий торговий шлях (він же Залозний), через приазовські степи знову ж таки вів до Каспійського моря далі на Схід. Залозний шлях мав відгалуження - вздовж східного узбережжя Чорного, але про його використання руськими купцями відомо небагато (він перебував у руках візантійців, які прагнули контролювати торгівлю зі Сходом).

Сухопутна частина Залозного торгового шляху, яка розпочиналася від Канева, лівим берегом Дніпра йшла на Переяслав. Лукомль, Лтаву (Полтава),

⁸² Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон. – Т. III: Восточные источники – М., 2009. – С. 61.

до верхів'я річки Мож (притока Сіверського Дінця), далі – "за лози" – густий верболозовий Голубий ліс (лозняк) за плавнями обабіч притоки Дніпра - р. Самара, та її притоці р. Вовча, нині ліс у Дніпр. обл., - до верхів'я р. Самара, потім до верхів'я р. Кальміус, і до гирла р. Дон. Один із давніх торговельних шляхів, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу. Залозний шлях згадується в літописах під 1168 та 1170 роками.

Найімовірніше, торгові контакти між Руссю та країнами Сходу мали поетапний характер: купецькі каравани пересувалися у межах незначних відрізків шляху – від одного регіонального ринку до іншого, тож через ланцюжок посередників східні товари потрапляли до Русі. Згідно арабським географам шлях від Києва до Булгара становив в IX–X ст. близько 20 переходів. Не менш важливий шлях по Дону, згаданий ще Ібн Хордадбехом, вів з Руської землі на Нижню Волгу до хозарської столиці Ітіль. Їздили з Києва та Чернігова на Волгу і по Дінцю – Дону – Переволоці. Інколи руські купці використовували і верблюдів поряд з кіньми у далеких подорожах. Це підтверджує те, що в Києві та у Вишгороді були знайдені кістки верблюдів.

2.3.2. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі з Візантією

Враховуючи важливість торгових відносин Русі і Візантії логічно припускати як про значні обсяги переміщення товарів між ними, так і про їх великий асортимент. Почасти це відповідає дійсності, особливо, порівнюючи аналогічні показники в торгівлі Русі з іншими своїми зовнішньоторговельними партнерами.

Русь знаходилась на перехресті торгових шляхів. Зі всіх сторін її оточували торгівельні партнери. Проте торжища Києва не йдуть в порівняння з багатствами, які можна було знайти на торгових базарах Візантії. Там можна було знайти товари, як найвіддаленіших куточків Азії, так і найрізноманітніші товари з Європи.

Найбільш тісні торгові та культурні контакти Русь підтримувала з Візантією. На торгових ринках якої можна було знайти безліч статусних речей для князя, дружинників, знаті.

Традиційно руські купці заковували у Візантійській імперії предмети розкоші, як і у арабів, східні тканини, класичні середземноморські господарські товари, такі, як оливкова олія, вино, фрукти, грецький горіх, пряності велику кількість реекспортних товарів. Так само Русь заковувала ремісничі товари, адже Візантія на той час була однією з найбільш економічно та культурно розвинутих країн.

Традиційно, Русь поставляла хутра, бурштин, мед, віск, зерно, перепродавала на візантійських ринках товари арабів, норманів та західних країн. Важливим товаром були невільники, вони користувались попитом у Візантії хоча остання вже давно прийняла християнську віру. А найбільш чисельним хутра, адже на Русі була велика кількість дикого звіра, а інші ж країни Центральної та Західної Європи настільки ж масово даний товар не постачали.

Важливим посередником у торгівлі з Візантією для Русі була Дунайська Болгарія. Яка також лежала на перетині Дунайських торгових шляхів, вона з'єднувала акваторію Чорного моря з Західною Європою. Через це торгівля в даному регіоні була досить жвава, через ці ж вигідні географічні умови, Святослав свого часу намагався захопити дані території. Згідно "Повісті врем'яних літ" повернувшись з першого балканського походу задля того, щоб дати відсіч печенігам в 969 році Святослав заявив матері та боярам: "Не люблю мені бути в Києві, хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина моєї землі, сюди бо всі блага сходяться: віг Греків злато, поволоки, вина, овочі різні, з Чех же та Угрів срібло та коні, з Русі шкіра та віск, мед і челядь". Слова явно не були сказані Святославом, швидше за все були записані в кінці XI ст. і тим не менше дозволяє приблизно розуміти склад товарообміну між країнами.

Болгарія реекспортувала до Русі традиційні візантійські товари, та постачала товари власного сільськогосподарського виробництва, такі як худоба, зерно та інші.

Натомість руські купці ввозили до Болгарії хутра, рабів, мед, віск, бурштин, зброю, коштовності та інші товари.

Галицьке князівство в другій половині XII ст. для торгівлі з Візантією активно використовувало Дністровсько-Прутське межиріччя. Цей регіон (в літописах він іменується «Галицьким Пониззям») часом формально залежав від Галича, часом перебував під повним управлінням галицьких князів. Головне ж – він безпосередньо прилягав до чорноморського узбережжя. Враховуючи більші судноплавні можливості Дністра і Пруту в той час, закономірно припустити, що ці річки (що до того ж і менше зазнавали половецьких нападів, аніж Дніпровський шлях), які цілковито контролювались галицькими князями, використовувались як зручні транспортні магістралі для торгівлі Галицького князівства з Візантією. Якщо ж додати до цього, що до сусіднього Волинського князівства входили верхів'я ряду річок, по яких можна було потрапити до Варязького (Балтійського) моря (а від 1199 р. Галичина і Волинь становили одну державу), то стає зрозумілим, що в рамках Галицько-Волинського князівства сформувався новий транзитний коридор, що поєднав Балтійське та Чорне море.

Загалом, морські шляхи були вкрай небезпечними. Так, сучасник цих подій імператор Костянтин Багрянородний яскраво малює небезпеки, які щороку доводилося долати руському торговельного флоту по шляху на Візантію. Саме його свідчення лягло в основу історичного опису південного ділянки шляху «з варяг у греки». Довгий час вчені вважали, що в квітні-травні біля Витачева (в 50 км нижче Києва по течії Дніпра) складався караван з 100–200 і більше, князівських, боярських та купецьких кораблів з Новгород, Чернігова, Любеча, Вишгорода, Смоленська і Києва, який під сильною військовою охороною, що складалася з князівської дружини і збройних купецьких загонів, спускався вниз по річці до порогів. Проте в новітній

літературі формується уявлення про дві щорічні торговельні флотилії руських купців (кожна по 50-60 тур). На думку Р. Р. Литаврина, першими у весняно-літній сезон відправлялися човни, які «належали князям і боярам, що правили містами в басейні Середнього Дніпра (Києвом, Черніговом, Переяславом, Вишгородом та ін.), а місяцем пізніше вирушали в дорогу човни з північних міст (Новгорода, Смоленська, Полоцька, Ростова та ін.), куди весна приходила на 3-4 тижні пізніше. Відповідно перша прибувала до Константинополя на початку червня, а друга (її шлях до столиці імперії був до того ж удвічі довше і важче) наприкінці липня – на початку серпня».

Проходячи через перші три порога, руси тягли свої судна по мілководдю, тримаючись берега. Четвертий поріг — Ненаситець, представляв найбільшу небезпеку, — вони його долали, причаливши до берега. Товар при цьому вивантажували, і приблизно 2.5 км руси йшли берегом, ведучи за собою скutih невільників, тягнучи або переносячи човни на плечах (товари і спорядження переносили невільники). Наперед в степ висувався озброєний загін для захисту каравану від печенігів. Благополучно минувши п'ятий, шостий і сьомий пороги і зробивши язичницькі жертвоприношення на острові Св. Григорія (о. Хортиця), руські купці продовжували свій шлях через чотири дні сягали гирла Дніпра. Тут на острові Св. Еферій (о. Березань), де спочатку могла перебувати митна станція візантійців, вони відпочивали два-три дні, а також займалися ремонтом і оснащували свої судна вітрилами, щоглами, рулями, які везли з собою. Р. Литаврин допускає, що на острові русичі могли проводити закупівлю у місцевих жителів і сторонніх промисловиків риби та ікри осетрових, розширюючи таким чином асортимент вивізних товарів. Діждавшись попутного вітру, мандрівники виходили в море і, тримаючись берега, слідували до гирла Дністра, де у них знову був привал. Подальший шлях лежав у напрямку гирла Дунаю. Все це час руським з берега погрожували печеніги, які очікували легкої наживи. У разі аварії будь-якого судна весь караван причалював, щоб відбити атаки ворога. Лише пройшовши р. Селіна, центральний рукав Дунаю, руські могли відчувати себе в безпеці.

Просуваючись потім уздовж болгарського узбережжя, вони по черзі зупинялися в Коноп (с. Летівши в Північній Добруджі), Констанції (м. Констанца), в гирлах річок Варна (Провадия) і Дичина (Камчия), де, ймовірно, вступали в торгові відносини з місцевим населенням. Нарешті вони причалували неподалік від міста-фортеці Месімврія (Несебр). Це була остання зупинка перед Константинополем.

Руські князі (головно південно-руські) робили все можливе для убезпечення цього шляху. Так, Ростислав Мстиславич у 1166 р. двічі ходив походом вздовж Дніпра, захищаючи торгові каравани від половецьких нападів. У 1167 р. цю ж місію виконав вже новий київський князь Мстислав II Ізяславич, а на початку XIII ст. Роман Мстиславич⁸³.

Та попри всі небезпеки жага отримання прибутку щоразу штовхала руських купців на небезпечні, але вкрай прибуткові, поїздки до візантійської імперії. Тому всі вище зазначені шляхи активно функціонували, забезпечуючи широкі можливості для транспортування руських товарів до Візантійської імперії.

2.3.3. Асортимент товарів, торгові шляхи у торгівлі зі Заходом

Для з'ясування масштабу і обсягів торгових відносин Русі зі країнами Заходу важливим є встановлення тих шляхів, якими ці відносини могли здійснюватися.

Русь поставляла на Захід хутра, зернові, продукцію тваринництва та промислів (мед, віск тощо). Водночас у ній відчувався дефіцит металів і солі, яких було вдосталь у сусідніх Чехії та Польщі. Як Русь, так і Угорщина та Чехія пропонували на європейських ринках породистих коней. Угорщина також мала поклади срібла. Русь випереджала більшість сусідніх держав за рівнем розвитку

⁸³ «В літо 1167. Побачили ж половці, що князі не в любові живуть. І підійшли до порогів і почали пакостити Гречникам. І послав Ростислав Володислава Ляха з воїнами і зайшли Гречники» (Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: АН СССР, 1962. – Стб. 526).

скловиробництва, Німецькі землі мали розвинене ремісниче виробництво, а Велика Моравія ще у IX ст. освоїла складні техніки прикрашання ювелірних виробів – зернь та скань, які набули поширення в Русі та Польщі лише через століття. Усе це закономірно позитивно позначалось на посиленні торговельного обміну між Руссю та іншими європейськими державами.

Теофіл Пресвітер в трактаті “Про різні мистецтва” повідомляє, про одні з найкращих товарів з Русі: “Що розуміється Русь у різних видах електра чи різноманітності черні.”⁸⁴ Електра це янтар або інший варіант сплав золота зі сріблом, що ж стосується “черні” то це рід фініфті, коли на срібному виробі узор заповнюється металічним сплавом чорного кольору.

Скандинавські джерела повідомляють про купівлю рабів на Русі, зокрема є відомості в “Давньо-норвезькій книзі проповідей”, автор якої зазначає: “Один варяг на сході в Гардах купив собі молодого раба”.⁸⁵

Русь отримувала через Балтику срібло, залізо, мідь, свинець, сукно, вино, оселедець і інші товари.⁸⁶

Можна реконструювати три головні транзитні маршрути, які пов’язували Русь та Західну Європу. В основному вони проходили через територію Польщі XI–XII ст., і всі вони були справді спрямовані на Русь, в першу чергу.

Перший: із Центральної Європи через Прагу, Краків, Сандомир – на Володимир-Волинський-Галич та Київ, окрім Польщі Угорщина та південна частини Священної Римської імперії активно брали участь в товарообігу даного торгового шляху.

Другий шлях: від верхів’їв Одеру (Одри) через Познань, Ленчицу – на Сандомир, де цей маршрут вливався у названий першим.

⁸⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 194.

⁸⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. V: Древнескандинавские источники. – М., 2009. – С. 79.

⁸⁶ Перхавко В. Б. Истории русского купечества / В. Б. перхавко. - М.: Вече, 2008. – С. 77.

Третій річковий, маловідомий, але досить активно використовуваний торговельний шлях з країнами Заходу (переважно із Південно-Східною Прибалтикою та Польщею, які були посередниками із західноєвропейськими державами): від Балтійського узбережжя по Віслі та Західному Бугу – до Дорогичина та Берестя, а звідти волоком до Прип'яті, якою судна йшли до Києва.⁸⁷ Окрім того, уличі та тиверці активно використовували Дністер (та почасти Дунай) як важливу торговельну артерію (згодом цей торговельний шлях успадкувало Галицько Волинське королівство), що пов'язувала Русь із Візантійською імперією та країнами Балканського півострова.

Також торговці часто використовували для поїздок з Галицько-Волинського князівства на Верхній Дунай через Карпатські перевали, такі як Верецький та інші, далі до Закарпаття та Угорщини.⁸⁸

Один з можливих торгових шляхів з Німецьких земель до Русі описав Адам Бременський в “Діяннях Гамбурзьких архієпископів”, він зазначав: Шлях такий: від Гамбургу, тобто від річки Ельби, на сьомий день дістанешся до міста Юмни сушею, а якщо морем, то щоб дістатися Юмни, треба сісти на корабель у Шлезвізі чи Ольденбурзі. Від Юмни чотирнадцять днів ходу під вітрилами до Острогарду Русі, столицею якої є місто Київ, гідний суперник Константинопольської держави, найславетніша прикраса Греції.”⁸⁹

З Данії, наприклад діставались до Русі по Балтійському морю, Адам Бременський в “Діяннях Гамбурзьких архієпископів” зазначає: “Шлях морем з датської [області] Сконе до Бірки займає п'ять днів, а від Бірки до Русі по морю

⁸⁷ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - с. 167

⁸⁸ Перхавко В. Б. Истории русского купечества / В. Б. перхавко. - М.: Вече, 2008. - 84 с.

⁸⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - с. 128-129.

- також п'ять днів шляху.”⁹⁰ далі купці ж могли спускатись по Дніпровському шляху.

Також Адам Бременський зазначає, що зі Швеції також діставались до Греції через Русь, він зазначає: “Знаючи ті краї стверджують навіть, що дехто від Швеції добирався сушею до Греції. Однак варварські народи, що перебувають між ними, служать на заваді цьому шляху, так що випробувати щастя на кораблях.”⁹¹ Літописами часто згадуються грабунки при торгівлі на Балтійському морі, подорожувати там завжди потрібно було обережно.

Важливим був шлях, по якому східні товари могли потрапити в західні райони давньоруської держави і навпаки. Від Києва вгору по Дніпру до Смоленська йшов основний торговий шлях, добре відомий по руським літописам. На цьому відрізку шляху в західні землі можна було потрапити лише однією дорогою – по річці Прип'яті, яка вела в Турово-Пінське князівство. Лівобережні притоки Прип'яті близько підійшли до притоку Німану. Можливо, що до верхів'їв Німану проникали і по правобережних притоках Березини, що впадає в Дніпро, з них особливе значення мала, мабуть, р. Свіслочь, яка підходила своїми верхів'ями до притоку Німану.

В епоху раннього Середньовіччя більшість купців користувались саме водним шляхам. Мається на увазі річки, моря, меншою мірою озера. Було дві головних причини. Перша з них це те, що лісні дороги у осінній і весняний час перетворювались у непрохідне болото. Пересуватись влітку і взимку по ним ще, якось можна було, але осінню і восени це потребувало надзвичайних зусиль. Взимку на річки замерзали, і тоді пересування річками на кораблях було неможливе. Натомість інколи використовували сані, для подорожей по річкам в зимовий час. Попри численні водні артерії у сполучені між Руськими землями та західними партнерами, все домінували сухопутні шляхи. Численні західні джерела зазначають про торгівлю саме сухопутними шляхами. Головні торгові

⁹⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 150

⁹¹ Там само. – С. 145.

шляхи є саме сухопутними. Водні артерії також активно використовувались, археологічні знахідки монет, товарів тяжіють до басейнів річок Центральної та Східної Європи. Навіть ті руські міста, які були орієнтовані перш за все на торгівлю з Заходом в великій кількості розташовувались на річках, зокрема Галич, Володимир-Волинський, Луцьк, Львів і інші. Головною ж артерією, яка сполучала головні торгові міста центральної Русі був Дніпро. Який відіграв ключову роль у внутрішній торгівлі, для західної Русі важливою водною артерією була Прип'ять, яка теж доречі впадає в Дніпро. Водні шляхи були в основному безпечні, загрозу могли становити лише варяги. Для самих русичів же виготовлення кораблів було дуже дорогою справою, і вікінги часто нападали та розорювали прибережні території. Пізніше технології кораблебудування русичі перейняли у варягів, що сприяло активному розвитку торгівлі.

Серйозною проблемою для сухопутної торгівлі було грабіжництво, особливо в X ст., територію Русі покривали густі ліси, контролювати, які було складно, до того ж, центральна влада молодій державі ще не була настільки потужною, щоб контролювати вирішення даної проблеми. Попри те, що каравани переміщувались тільки великими групами і вдень, все ж було багато бажаючих пожитись купецьким добром, особливо, якщо купці везли товари на значну суму. Купецтво, завжди страждало від таких нападків, західні сухопутні шляхи могли грабувати навіть феодали. Хоча, варто сказати, що на Русі була значно краща ситуація у цьому плані ніж степах і пустелях Азії, там дуже активно орудували кочівники і подорож купців була ще більш небезпечною, та і відстані доводилось долати більші. Покращення ситуації щодо функціонування сухопутних шляхів відбулось за Часів Ольги та Володимира. Проблема і надалі залишалась, хоча стояла вже не так гостро. Натомість купці намагались подорожувати великими групами, так було легше захиститись від нападів, та допомагали один одному в разі складних ситуацій. Караванна торгівля вимагала тимчасових пунктів де купці могли б відпочити, погодувати худобу, знайти перекладачів та провідників, якщо потрібно. Зазвичай такими пунктами на Заході були міста, на Сході ж були обладнані

спеціальні караван-сараї, де купці могли зупинитись. Швидкість пересування сухопутними шляхами була близько 20-30 км на добу. Зокрема про сухопутне переміщення товару можна знайти інформацію в “Грамоті Штирійського герцога Оттокарта IV”, “Про таможні порядки в місті Енсі”, автор зазначає: “Вози, які рухаються на Русь і з Русі, нехай платять по 16 ден[аріїв] і не можуть бути затримані.”⁹² Дана грамота була видана 1192р.. Причина чому в даному напрямку використовувались саме вози, в торгівлі з Германськими землями бо взимку річки замерзали.

Спочатку східні слов'яни використовували для плавання маленькі човни, які були видовбані зі ствола дерева вони були придатні для плавання озерами та спокійними річками. Поступово почали ставити на такі човни щоглу з парусом та обшивали дошками, такі вдосконалені човни називались насадами. Але під впливом норманів руське кораблебудування активно прогресує і вже в XI-XII ст. Починають з'являтися великі набійні лодії. Різниця в тому, що останні будувались повністю з дошок, як дракари вікінгів. Їхня довжина могла досягати 10-15 м., ширина 3 м., вантажу могли перевозити на 15 тон. Саме вони дозволяли перевозити велику кількість товару, та проходити дніпровські пороги. Але це стало можливо завдяки тривалим контактам з варягами. Вони постійно перетинали “Грецький” шлях. Для плавання по мілководним і повноводним річкам використовувались: проста лодія, човен, струг. Для плавання морем: набійна лодія або насад, морські лодії.⁹³

⁹² Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 290.

⁹³ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. – С. 135.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ XIII ст. НА ЗМІНИ В ПРІОРИТЕТАХ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

3.1. Взяття хрестоносцями Константинополя і проникнення італійців до Чорноморського регіону як чинники посилення торгових зносин з ін. європейськими державами

XIII ст. ознаменувалось докорінними змінами в форматі зовнішньоекономічних відносин Русі, зокрема й у випадку із Візантійською імперією. Це було викликано докорінними змінами у геополітичній ситуації на євразійському цивілізаційному просторі. Ці зміни пояснювались, з однієї сторони, черговим натиском європейської цивілізації (католицької її частини) на Схід. А з іншої – ще більшим і агресивним натиском Сходу на Захід.

Русь та Візантія дві держави, які знаходились на стику цивілізацій. З другої половини XII ст. Візантійська імперія, так само як і Русь, переживає період політичного занепаду. Проте Візантія завдячуючи своєму географічному розташуванню, великій кількості морських шляхів й надалі лишалась провідною країною, яка об'єднувала Схід та Захід. Її багатства неминуче викликали антипатію та конфронтацію. Візантію тіснили турки зі сходу, кочівники з півночі. Але найбільш болючішого удару завдали “християнські” брати з Заходу. Також варто сказати, що з'явилися і потужні торгові конкуренти у вигляді Венеції, яка почала безмитно торгувати в столиці Візантії, після того, як допомогла відбити напад Роберта Гіскара. Як відомо починаючи з XI-XII ст. торгівля між країнами Західної Європи виходить на новий рівень, вони економічно розвиваються, виникає багато нових торговельних міст, населення зростає, торгові шляхи стабілізуються. Економічно зміцнівши Європа прагне розширити власні економічні та географічні рамки. Так розпочинається епоха хрестових походів, які спочатку ставили окрім іншого за ціль захистити Візантію від турків, а також захистити паломників, а також відкрити нові торгові шляхи в обхід Візантії.

Варто сказати що однією з причин агресивного наступу західної Європи на Візантію була “Велика схизма”. Папи прагнули об’єднання всього християнського світу під своєю владою, а Візантія була традиційно країною, яка протистояла цьому, остання поширювала християнство “східного зразка” по східній та центральній Європі, що вже не влаштовувало пап, які прагнули збільшити кількість “пастви”.

Армію хрестоносців, яка у 1199 р. зібралась в Італії, венеціанці мали переправити в Єгипет, але направили на далмацькі міста, а згодом і захопили Константинополь 13 квітня 1204 року. Як наслідок Візантія до 1260-х років припинила своє існування.⁹⁴ На її місці виникли й держави, що перебували під владою місцевої аристократії та претендували на відновлення Візантії, – Нікейська та Трапезундська імперії у Малій Азії та Епірський деспотат на Балканах. Ці зміни позначились на торгівлі Києва з Константинополем – вона тимчасово істотно зменшилася у своїх традиційно великих обсягах, відбулось різке подорожчання східних товарів.

Тимчасове припинення існування Візантійської імперії спричинилось і до змін у чорноморській торгівлі. Проте, до басейну чорного моря почали проникати італійські купці з Венеції, Генуї, Пізи. Вони засновують численні факторії. Освоєння Чорного моря італійськими купцями мало важливе значення для Русі, адже це дозволило почасти компенсувати кількісні втрати товарообігу з Візантією, більше того сильні торгові флоти італійських міст забезпечували активний товарообіг через північно-причорноморські факторії з Азією. Тому занепад Києва як важливого торгового центру не відбувся, адже в такій ситуації Київ знову знаходився на перетині важливих торгових шляхів.

Важливо, що дані процеси співпали в часі з поразкою хрестоносців на Святій Землі, таким чином європейці втратили відкритий хрестовими походами торговий шлях до Азії через Левант, а це в свою збільшило важливість торгових контактів з заходом через північне Причорномор’я.

⁹⁴ Кінг Ч. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчук. – К: Ніка-Центр, 2011. – С. 107.

Особливістю русько-візантійських відносин в XIII ст. стало те, що прямий товарообмін Русі і Візантії в значній мірі підпав під вплив італійців, що виступали у ролі посередників в торгівлі в чорноморському регіоні. Це було додатковим свідченням як послаблення обох цих держав, так і вмирання самої торгівлі між ними, що, своєю чергою, засвідчувало поступове вмирання обох цих державних організмів. Саме тому вони і були неспроможні самотійно підтримувати ці відносини. Так само як і втратили монополію в пересуванні Руським (Чорним) морем, візантійські джерела зазначають, що тепер в Факторії Чорного моря доволі часто плавали піратські кораблі, адже італійські торгові міста постійно воювали між собою за вплив в регіоні, тому і забезпечити безпеку у такому віддаленому для них регіоні було складно.

Дійсно, починаючи з XIII ст. і аж до другої половини XV ст. торгівля на Чорному та Азовському морях в основному зосередилася в руках венеціанців і генуезців, які продовжували обмінювати товари південно-східних країн на товари північно-східні, минаючи Київ. Більше того, візантійські мануфактури поступово переходили до них і працювали вже в інтересах італійських торгових будинків.

Ймовірно, що ще до монгольської навали венеціанці заснували при впадінні Дону в Азовське море місто Орної (Тана, Азов), а на південному березі Криму – місто Солдайя (Судак). В останній третині XIII ст. серйозну конкуренцію їм склали генуезці, яким вдалося витіснити венеціанців з Візантії та територій, що були у сфері її впливу. Тож вони заснували в Криму м. Кафу (Феодосія).

Швидше за все, руські купці до заснування італійських факторій не тільки відвідували Крим, але і проживали в Судакі та інших портових містах Північного Причорномор'я, складаючи значну частину їх населення. Руський вплив у Криму став ще більш помітним з припиненням політичного існування Тмутараканського князівства. У XII–XIII ст. Судак служив для руських купців важливим складовим місцем і транзитним пунктом торгівлі з Трапезундом і всієї Малої Азії, а також з Вірменією і Персією.

Русь торгувала з італійськими факторіями своїми традиційними товарами: хутро, мед, віск, зерно, бурштин, власна реміснича продукція. Натомість отримували: монети, ремісничі вироби, деякі товари Сходу.

Наприкінці 1200-х років Марко Подорожував морем з Трапезунда до Константинополя він зазначає: “Ми нічого не сказали про Чорне море та землі довкола, хоча пізнали їх дуже добре. Я утримаюсь від розповіді, бо здається зайвим вести мову про те, з чим постійно мають справу інші. У тамтешні краї постійно плавають венеціанці, генуезці, пізанці та багато інших, хто часто вирушає у подорож, - тож усі, знають, що там можна побачити.”⁹⁵ За його словами такий устрій справ був вже давно і це абсолютно нікого не дивувало. На той час акваторія Чорного моря відіграло надважливу роль у торгівлі між Сходом та Заходом. Торгова мережа простягалась від торгових ринків Китаю, до Марселю, від новгородських торговищ до тебрізьких базарів. Море на той час дійною лежало на перехресті великих торгових шляхів. Великий шовковий шлях розпочинався з Китаю, та йшов через центральну Азію біля Каспійського моря до гирла Волги та Дону, далі в Азовське море й кримські порти. Також був ще південний маршрут, через Центральну Азію в Персію та Вірменію, а звідти вже в Трапезунд.”⁹⁶

Тодішнє італійське покоління моряків та купців називали Чорне море “*il mare Maggiore*” - що означало Велике море. Купець міг розпочинати свій шлях в Генуї або Венеції, він долав Середземне море, входив через Дарданелли та Босфор у Чорне море, де міг зустріти багато співвітчизників, тобто там він почувався ще в безпеці, ці шляхи були добре відомими для них. Там вони почувались, як вдома. На початку XIII ст. Венеція була справжньою торговельною імперією, мала потужний флот та контролювала значною мірою торгівлю зі Сходом. Такі міста, як Генуя та Піза не були настільки могутніми, але намагались створювати конкуренцію. Після падіння Константинополя три

⁹⁵ Книга о разнообразии мира / Марко Поло / пер. со ст-фр И. Минаева. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. – С. 66.

⁹⁶ Кінг Ч. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчук. – К: Ніка-Центр, 2011. – С. 108.

восьмих Візантійської імперії відійшло Венеціанцям. В тому числі через це вони змогли укріпитись на Чорному морі. Після того, як візантійці відвойовують Константинополь у 1261 р. вони надали Генуї ті привілеї, якими колись користувались раніше венеціанці, до прикладу їхні поселення знаходились в районі Пера, неподалік імператорського палацу. Після чого розпочалась війна між трьома державами-містами, яка тривала понад 100 років і очевидно погано вплинула на торгівлю. Але все ж, освоєння італійськими купцями Чорного моря вдихнуло життя в прибережні і міста. На побережжі існувало багато міст-баз завдяки яким було зручно поповнювати припаси та швидко долати великі відстані.⁹⁷

Генуезькі і венеціанські купці продовжували торгувати і при монголах, сплачуючи їм данину. Їх позиції і вплив зберігалися аж до турецького завоювання Криму в кінці XV ст. Русь отримувала від італійців шовкові матерії, парчі, фарби, пряні коріння, перли, золото, срібло, полотна, сіль, забезпечуючи їх в свою чергу хутрами, воском, шкірою, моржевої кісткою та іншими товарами.

Посилення експансії османів на сході Європи та постання потужної Османської імперії вже наприкінці XIV ст. суттєво ускладнило торгові відносини поміж Візантією і українськими землями, які до того ж зазнавали поділу поміж сусідніми державами. Протягом XV ст. цей процес набув свого завершення: Візантійська імперія у 1453 р. припинила своє існування. Одночасно в Україні ще 1349 р. було ліквідовано незалежність Галичини, а в 1471 р. припинило існування й Київське князівство Олельковичів. Відповідно, українські землі перестали відігравати роль самостійного суб'єкта міжнародної торгівлі.

⁹⁷ Кінг Ч. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчук. – К: Ніка-Центр, 2011. – С. 111

3.2. Монгольська навала і її вплив на характер східної торгівлі Русі

XIII ст. в історії Русі позначене впливом кардинальних змін геополітичної ситуації в Європі та Азії.

Внутрішні чвари, які знекровлювали країну зсередини зробили її вразливою перед зовнішніми загрозами, як зі Сходу так і Заходу. Чергова загроза прийшла зі Сходу, але на цей раз вона змінила історію Руської держави дуже серйозно. Ситуація ускладнювалась тим, що в цей час товарообмін, між Північчю і Півднем значно скоротився, через захоплення Константинополя хрестоносцями. А східні партнери серйозно постраждали через розорення монголами.

Щоправда, одразу слід зазначити, що східну торгівлю в східноєвропейському та азійському регіоні невдовзі було не лише відновлено, вона набула нового потужного імпульсу з утворенням системи монгольських держав на євразійських просторах: встановлення панування сильних кочових орд, які мали на озброєнні не тільки військову силу, а й перебрану від Китаю фіскальну та адміністративну систему, привело до стабілізації Степу.⁹⁸

Навесні 1239 р. монголи неочікувано з'явилися біля земель України-Русі. Вони зненацька захопили Переяслав, Чернігів, після того рушили до Києва. Узимку 1240 року вони увірвались спочатку в “місто Ярослава” згодом в “місто Володимира”. Після розорення столиці вони рушили до земель Галицько-Волинського князівства. Багато західноукраїнських міст були добре укріплені, тому частина з них вистояла та не була розореною, що згодом допомогло швидко відновитись регіону.

Від навали монголо-татар перш за все постраждали великі міста. В них розташовувались найбільші торговельні ринки, які добре знали іноземці, саме в містах виготовлялась лєвова частка ремісничих товарів, особливо постраждала купецька верства, в тому числі досвідченні купці, які добре знали торгові

⁹⁸ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. – С. 362.

шляхи та неодноразово торгували на найбільших ринках Європи, захопивши міста монголи знищили велику кількість корінного населення.

Проте немає підстав говорити про повне економічне та господарське, руйнування, через високий рівень розвитку, активний товарообмін з іноземними країнами до навали. Важливу роль у відновленні життєдіяльності міст відіграло те, що Русь знаходилась на перехресті торгових шляхів. Це, як і раніше було основою в економічному розвитку країни.

Важливу роль для відновлення внутрішньої торгівлі та активних зовнішньоекономічних зв'язків відіграло те, що Галицько-Волинське королівство зберегло політичну самостійність та загалом менше постраждало від вторгнення монголо-татар. Також важливим фактором було те, що Галицько-Волинське князівство знаходилось ближче до західних країн, які були мало розорені внаслідок приход кочівників і могли торгувати та розвиватись, як і раніше. До нападу монголів у Волинському князівстві були численні торгові центри, такі як: Володимир-Волинський, Луцьк, Бужськ, Дорогобуж, Червень, Белз, Берестя. На Галицькій землі: Галич, Звенигород, Тереховля.⁹⁹ Деякі міста лежали в цілковитих руїнах, як наприклад Володимир-Волинський, Галич в Галицько-Волинському літописі ми знаходимо підтвердження: “І прийшов до Володимира, і списом побив і не щадив, так же само і місто Галич, і багато інших міст, яким немає числа”.¹⁰⁰ Проте далі автор неодноразово зазначає про активну участь даних міст в політичному та торговому житті регіону. Також говорить і про заселення в тому числі міста Холм ремісниками, автор зазначає: “Приходять німці, і іноплеменники і ляхи... і уноти, і майстри різні втікаючи від татар, седельниці, і лучниці, і тульниці і ковалі сталі і міді і срібла.”¹⁰¹ Тобто автор засвідчує, що ремісництво швидко відновлювалось. Інша згадка, під 1279 р. в літописі говориться про прибуття до волинського князя Володимира

⁹⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров - СПб.: Наука, 2008. – С. 235-250.

¹⁰⁰ Галицько-Волинская летопись. / Сост. Н. Ф. Котляр, В. Ю. Франчук, А. Г. Плахонин; Под ред. Н. Ф. Котляра. - СПб.: Алетей, 2005. - С. 255.

¹⁰¹ Там само. – С. 311-312.

Васильковича литовських по слів з проханням про допомогу у запобіганні наслідкам голоду.

Отже регіон розвивався, і через це міг активно торгувати з країнами Заходу та Сходу.

Внаслідок монголо-татарської навали особливо постраждала торгівля (а ще більше - купецька корпорація) власне Руські землі і перш за все Києва. По-перше, монголи чудово усвідомлювали те консолідуюче значення, яке міг відіграти Київ в організації відсічі новому агресору. Тож монголи робили все можливе задля підриву його статусу, зокрема і в сфері зовнішньої торгівлі. По-друге, відбулось винищення місцевого купецтва, яке особливо тісно було пов'язане з місцевими князівськими родами, які також розглядались як головна загроза монгольському пануванню.¹⁰² Київська земля, напевно найбільш густо заселена, яка знаходиться просто в серці країни, де в XI–XII ст. знаходиться велика кількість міст, наприклад, такі як Вишгород, Білгород, Василів, Канів і постійно виникали нові міста.¹⁰³ В попередні роки після кожного нападу кочівників даний регіон стрімко відновлювався, в середині XIII ст., як зазначає Іоанн де Плано Карпіні відбулось те ж саме, автор зазначає: “І щоб ані в кого не виникало сумнівів, що ми були в землі Татар, ми записуємо імена тих, хто нас там знайшов... Свідками ж слугують бреславльські купці, що їхали з нами аж до Києва... Так само й багато інших купців з Польщі, а ще й із Австрії, Константинополя та інші, що прибули до Києва. Було ще багато інших, але імена їхні нам невідомі”.¹⁰⁴ Особливо цікавим у цьому контексті є перелік купців «з Константинополя»: як свідчать їх імена («Михайло Генуезький, Мануїл Венеціанський, Яків Реверій з Аккри, Нікола Пізанський»), це були вихідці з Північної Італії (і що особливо вражає - з-поміж них навіть один з

¹⁰² Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. – С. 374-375.

¹⁰³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров - СПб.: Наука, 2008. – С. 215.

¹⁰⁴ Иоан де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествия в восточные страны. – СПб, 1911. – С. 62.

Африки - 3 Аккри).¹⁰⁵ Тобто це пряме свідчення, що міжнародна торгівля в Києві, активно розвивалась.

За правління Батия в Золотій Орді було сформовано багато державно-організаційних нововведень. Він упорядкував фіскальний апарат, систему податків і повинностей населення, регулярний поштовий зв'язок між регіонами, карбування власної монети.¹⁰⁶ Уявлення про те, що Золота Орда це була дика країна без осілого населення не є правдою. За Батиевого брата Берке серед ординців активно розповсюджується іслам, швидко зростає кількість осілого населення, при чому утворюються цілі ланцюги міст, які пов'язуються між собою, що сприяє активній торгівлі. Яскравим прикладом є столичний Сарай, населення якого за арабськими джерелами досягало 75 тис. Розтягнута по Великому євразійському степу Золота Орда була однією з найбільших країн в світовій історії. Зробивши руські землі васальними монголо-татари тим самим відкрили їм шлях до безмитної, організованої торгівлі зі Сходом. Для руських купців тепер пересуватись середньоазійськими степами було значно комфортніше та безпечніше, створена монголо-татарами країна контролювала весь Великий шовковий шлях. Значну кількість товарів Русь могла реекспортувати, як на Захід так і в інші країни Півночі та Півдня. По цій причині дуже швидко низка українських торгових міст стають перевалочними пунктами в тому числі Київ, Володимир-Волинський, Львів, і інші. Таким чином, Русь зберігала роль активного торгового партнера, і залишалась на перехресті важливих торгових шляхів.

Проте починаючи з 80-90-х років XIII ст. в Золотій Орді розпочинаються міжусобні війни, це ускладнює, а згодом унеможлиблює пересування караванів на Схід, через, що активність східної торгівлі значно знижується, до того ж частішають грабіжницькі напади орд на руські землі. Це негативно вплинуло на економічний розвиток українських земель.

¹⁰⁵ Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий. - К. 2013. – С. 376.

¹⁰⁶ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К. :2005. – С. 94.

Важливими залишалися торгові відносини для Русі з італійськими факторіями на Північному Причорномор'ї. Про активність цього напрямку торгівлі свідчать, як археологічні дані, так і письмові джерела. Зокрема, Плано Карпіні, в “Історії Монголів” засвідчує те, що на Кримському півострові біля Херсонесу була торгівля, автор зазначає: “Місто, яке має назву Солдаія, ... і туди припливають всі торговці, які їдуть з Туреччини і бажаючи направляються в північні країни, і ті які плывуть з Русі і північних країн і бажаючи переправитись в Туреччину. Одні привозять горностаїв, білок, і інші цінні хутра; інші привозять тканини з бавовни, бумзею, шовкові матерії, та духмяні корені.”¹⁰⁷ Автор також зазначає про перебування там великої кількості купців з Константинополя. Також зазначає про вози з волами, якими руські купці привозять хутра. Говорячи про озера Криму, він згадує, про те, що сюди часто руські купці їздять добувати сіль, також багато купців припливають за сіллю на кораблях. Як відомо, італійці швидко відновили власні факторії в Північному Причорномор'ї після спустошення останніх монголами, це сталося завдяки їхньому вигідному стратегічному розташуванню. Особливо в другій половині XIII ст. и можемо дізнатись з генуезьких нотаріальних книг, що торгівля йшла дуже успішно. Це ж засвідчив Марко Поло, в своїй книзі “Про різноманіття світу”. Це підтверджують і чисельні морські карти на яких спеціалізувались тоді італійці, на них дуже чітко було зображено напрямки вітрів, берегові лінії, порти.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Иоан де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествия в восточные страны. – СПб, 1911. - С. 66.

¹⁰⁸ Кінг Ч. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчук. – К: Ніка-Центр, 2011. – С. 112.

ВИСНОВКИ

Для України-Русі торгівля з іноземними партнерами була завжди важливим джерелом прибутку, а як наслідок і розвитку країни. Прибутковість від торгівлі зумовлювалась вигідним географічним розташуванням, адже активний товарообіг відбувався зі всіх сторін: півдня, півночі, заходу і сходу. Варто відзначити, що в самій країні в IX-X ст. відбувались важливі державотворчі процеси, які сприяли її становленню як важливого міжнародного торговельного партнера. Як наслідок – на перехресті торгових шляхів виникала держава з великою кількістю населення, чисельними водними артеріями, великою кількістю міст та чисельними природними ресурсами – торгова імперія Русь. На момент її постання вже існували численні державні утворення як на сході так і на заході. Але саме Візантійська імперія та частина арабо-мусульманських країн були передовими на той момент. Саме вони були ключовими партнерами у тодішній торгівлі між Сходом та Заходом, та славилися поставленням найрізноманітніших товарів. Тож від моменту свого утворення в IX ст. Русь вела активний товарообмін з арабами, багатою Візантійською імперією та західними країнами.

В першій половині X ст. торгівля Східної Європи зі Сходом досягає апогею. Проте успішні походи на Волгу Святослава призвели до того, що головною магістраллю Русі стає Дніпро, а не Волга.

Поряд з тим Русь починає активно використовувати численні водні артерії, для торгівлі із західними країнами, які активно розвиваються. Русь постійно шляхом шлюбів зміцнювала відносини з західними країнами, зокрема, з: Польським та Угорським королівствами, скандинавськими країнами, Священною Римською імперією тощо. З ними було значно простіше домовитись на відмінну від східних сусідів-кочівників. З західними торговельними партнерами також існували воєнні зіткнення, проте вони не були чисельними.

Тож від кінця X ст. Польща, Чехія, Угорщина стають важливими торговими партнерами. Та головним західним партнером були німецькі землі, на території яких сходились численні торгівельні шляхи. Про активну торгівлю руських купців тут говорить багато документів, це і “Раффельштеттенський статут”, “Грамота Кельнського архієпископа Райнальда”, “Грамота Германського імператора Фрідріха I Барбоси місту Любеку”, “Житіє св. Маріана Ірландця”. Товари, які продавались та закуповувались руськими купцями називаються найрізноманітніші. Вже тоді європейські джерела зазначають про велику кількість торгових міст на Русі. І далеко не останню роль відіграло те, що Русь мала шлюбні зв'язки з багатьма найвпливовішими країнами Європи. Також західні джерела зазначають про численні подорожі вихідців з Русі по Європі у якості воїнів або ж паломників, дослідивши дороги Європи вони згодом могли займатись торгівлею. Традиційно тісними зв'язки Русі були з північними країнами Європи. Існують численні свідчення західних джерел про існування торгівлі між Руссю-Україною та Швецією, Данією, Норвегією. Особливо сильно вплинули нормани для становлення кораблебудування на Русі.

Традиційні товарами, які Україна-Русь поставляла на східні ринки були: раби, бурштин, різного роду хутра, мед, віск, олово, руський льон, хліб, рибу, а також коней. Натомість завозила наступні товари зі Сходу: алмаз, бірюзу, сапфір, перли, вироби зі скла, горіхи, соколів, дамаську сталь. Окрім того існував товарообмін з печенігами, руські купці вимінювали худобу кочівників на зброю, коштовне каміння, хутро, прикраси, інші ювелірні вироби.

У східній торгівлі, що продовжувалась, активно використовувались як сухопутні так і водні шляхи. Головними водними шляхами були Волзький та Залозний. Існували і сухопутні шляхи, деякі з них реконструйовані, за словами арабських джерел вони займали 20 переходів.

Основними товарами, які Русь закуповувала в Візантії були предмети розкоші, східні тканини, класичні середземноморські господарські товари, такі, як оливкова олія, вино, фрукти, грецький горіх, пряності, так само Русь

закупувала численні ремісничі товари. Традиційно, Русь на Візантійські ринки поставляла хутра, бурштин, мед, віск, зерно, зброю, перепродавала на візантійських ринках товари норманів та західних країн. Основний торговий шлях, який з'єднував торгові потоки між Руссю та Візантією називався “З варяг в греки”. Цей шлях детально описав в “Трактаті про управління імперією” Костянтин Багрянородний. Долаючи даний шлях купці спускались Дніпром в Чорне море, далі вздовж західного узбережжя, вздовж берега діставались Візантії. Також Галицьке князівство в другій половині XII ст. для торгівлі з Візантією активно використовувало Дністровсько-Прутське межиріччя.

Що стосується асортименту товарів, які Русь поставляла на західні ринки, це були: хутра в великих об'ємах, зернові, мед, віск, рабів численні реекспортні товари зі Сходу, наприклад так звана електра (янтар або інший варіант сплав золота зі сріблом), чернь (рід фініфіті, коли на срібному виробі узор заповнюється металевим сплавом чорного кольору), зброю, ремісничі вироби з металу, коштовне каміння, прикраси, інші ювелірні вироби.

Можна реконструювати три головні транзитні маршрути, які пов'язували Русь та Західну Європу. Перший: із Центральної Європи через Прагу, Краків, Сандомир – на Володимир-Волинський-Галич та Київ. Другий шлях: від верхів'їв Одера (Одри) через Познань, Ленчицу – на Сандомир, де цей маршрут вливався у названий першим. Третій річковий: від Балтійського узбережжя по Віслі та Західному Бугу – до Дорогичина та Берестя, а звідти волоком до Прип'яті, якою судна йшли до Києва.

XIII ст. ознаменувалось докорінними змінами в форматі зовнішньоекономічних відносин Русі. Захоплення хрестоносцями Константинополя та навала монголо-татар, змінили формат торгових відносин на території Русі. Падіння Константинополя 13 квітня 1204 року негативно позначилось на активності торговельного шляху “з варяг в греки”. Проте проникнення італійців до північного узбережжя Чорного моря та заснування їхніх факторій допомогло частково компенсувати втрати в товарообміні. Італійці активно торгувала в Чорному морі, ще по тій причині, що вони

втратили доступ до східних товарів через Леван. Тому через факторії Чорного моря східні товари активно поступали на західні ринки. Це не могло не позначитись на торгівлі й власне Русі. Ситуація змінилась коли в першій половині XIII ст. монголо-татари вогнем і мечем пройшлись по Руським землям. Галицько-Волинські землі постраждали менше, що сприяло їхньому швидкому відновленню. Тож цей регіон продовжував вести активну торгівлю з західними партнерами. Київ та його купецька верства постраждали сильно, проте через високу густоту населення і вигідне географічне розташування Київські землі почали швидко відновлюватись. До того ж, завдяки організаційній системі Золотої Орди, збільшення осілого населення, були всі можливості для безмитної торгівлі зі Сходом. Це тривало до 80-90-х років XIII ст. Далі в Золотій Орді розпочинаються міжусобні війни, що ускладнило ведення торгівлі через її територію. Натомість, оформився активний товарообмін в Північному Причорномор'ї. Італійські торгові факторії швидко відновились після навали монголо-татар і були важливим торгівельним партнером Русі та посередниками у торгівлі Сходу й Заходу аж до останньої чверті XV ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Галицко-Волынская летопись. / Сост. Н. Ф. Котляр, В. Ю. Франчук, А. Г. Плахонин; Под ред. Н. Ф. Котляра. - СПб., 2005. - 424 с.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. I: Античные источники. Составитель А. В. Подосинов. - М., 2009. - 352 с.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. II: Византийские источники. Сост. М. В. Бибиков.– М., 2010. - 384 с.
4. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Том III: Восточные источники – М., 2009. - 264 с.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Том IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. - 512 с.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Том V: Древнескандинавские источники. – М., 2009. - 384 с.
7. Книга о разнообразии мира / Марко Поло; пер. со ст-фр И. Минаева. - СПб., 2018. - 576 с.
8. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К., 1990.
9. Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – М., 1962.
10. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб., 1843.
11. Шахматов А. А. Разыскания о русских летописях. - М., 2001. - 880 с.

Література

1. Аристов Н. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866.
2. Банников А. В., Морозов М. А. История военного флота Рима и Византии. - СПб: 2014 - 592 с.
3. Балух В. О. Візантіїстика: Курс лекцій. - Чернівці., 2006. - 606 с.
4. Буайе Режи Викинги: История и цивилизация. Пер. С франц. М. Ю. Некрасов. - Спб., 2012 - 416 с.
5. Величко А. М. История Византийских императоров в пяти томах. Том III. М., - 2010. - 416 с.
6. Величко А. М. История Византийских императоров в пяти томах. Том IV. М., - 2010. - 448 с.
7. Воблый К. Г. Экономическая география Украины . – К., 1919.
8. Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001.
9. Даркевич В. П. Международные связи // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
10. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. - К., 2014. - 1464 с.
11. Древняя Русь. Город, замок, село / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М.: Наука, 1985. – 388 с.
12. Западные славяне и Киевская Русь в X – XI ст. – М., 1956; Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М., 1962.
13. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин, Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.]. – Т. 1. – К., 2011.
14. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996;
15. Иоан де Плано Карпини. История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествия в восточные, страны. - Спб, 1911. - 232. с.
16. Історія України / Упоряд.: С. Крупчан, Т. Корольова. - К., 2009. - 736 с.

17. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.). Курс лекцій: Навч посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. - К., 2003. - 632 с.
18. Калинина Т. М., Флеров В. С., Петрухин В. Я.. Хазарія в кросскультурном пространстві: історическая географія, крепостная архитектура, выбор веры. - 208 с.
19. Кінг, Чарльз. Історія Чорного моря; пер. з англ. М. Климчук. – К: Ніка-Центр, 2011. 320 с.
20. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений ив домонгольский период. Князь, бояреи городская община СПб., 2001. 640 с.
21. Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX – XVIII вв. – М., 1905.
22. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. - М., 2001. - 784 с.
23. Очерки по истории христианского Херсонеса / отв. ред. С. А. Беляев.- СПб., 2009. - 324 с.
24. Перхавко В. Б. Истории русского купечества / В. Б. перхавко. - М.: Вече, 2008. - 512 с.
25. Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк. – Л., 1968.
26. Преображенский А. А. Перхавко В. Б. Купечество Руси: IX–XVII века. – Екатеринбург, 1997.
27. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси XI – XII вв. – СПб., 1913.
28. Рибоков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – М.; 1948. – Т. 1.
29. Рощина Н. А. Загадки истории. Чингисхан / Н. А. Рощина - Харьков: 2017. - 376 с.

30. Сахаров А.Н. Дипломатія Стародавньої Русі: IX – перша половина X ст. – М., 1980.
31. Седов В. В. Избранные труды: Славяне: Историко-археол. Исследование. - М.: 2005. - 944 с.
32. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992.
33. Соловьев С. М. Древнерусские князья / С. М. Соловьев. - СПб., 2010. - 404 с.
34. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров - СПб.: Наука, 2008. - 350 с.
35. Толочко П.П. О торгово-ремесленном пути становления древнерусских городов // История, и культура древнерусского города. - М., 1989.
36. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. – Ленинград, 1974.
37. Хрусталева Д. Г. Русь и монгольское нашествие (20-50-е гг. XIII в). - СПб.: 2013. - 416 с.
38. Чернявський С. Н. Алексей Комнин - спасатель Византийской империи. СПб., 2013. 672 с.
39. Чуткий А. І. Нариси з економічної історії України. Книга 1. На перехресті торгових шляхів / А. І. Чуткий, - К. 2013. - 616 с.
40. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - 2-ге вид., перероблене та розшир. - К. :2005. 584 с.